ॐ

શ્રીમાન્ યશોવિજયગણી કૃત

નયપ્રદીપ

અને

નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

અનુવાદક અને વિવેચક

સ્વ૦ શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા

સંપાદક પ્રકાશક—

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા
એમ. બી. બી. એસ.
૫ ચોપાટી રોડ મુંબઈ, ૭

મૂલ્ય એક રૂપીઓ

પ્રથમાવૃત્તિ ઈ સ ૧૯૫૦
પ્રત ૫૦
સર્વ હક સ્વાધીન

મુદ્રક
અ ગાલાલ હીરાલાલ પટેલ
એન એમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા અમદાવાદ

'एकेनाकर्षन्ती श्लथयन्ती वस्तुतत्त्वमितरेण ।
अंतेन जयति जैनी नीतिर्मन्थाननेत्रमिव गोपी ॥'
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

(અર્થાત) વૈયા તાણું નેતરું, એક છેડે ખેંચ ત,
બીજે ઢીલુ છોડતી, માખણ ગોપી લહન્ત
ત્યમ એક અંતથી વસ્તુનું, તત્ત્વ જ આ ધૈન
બીજે શિથિલ કરતી આ, જૈની નીતિ જયવ ત
—(ભગવાનદાસ)

•

"એમતના" એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની છે વાચકો! મને તમારે માટે દયા આવે છે કારણ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમાં જેમ તેમ ખાલી દાખવા 'જ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ 'જ' એટલે નિશ્ચયતા શિખાઉ જ્ઞાન વડે કહો છો મહારો મહાવીર એમ કોઈ ભણે કહે નહિ એ જ એની નહિની પેઠે રમત નથી છે"—**શ્રીમ. રાજચ દ્ર**

"इमा समक्ष प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणा ब्रुवे।
न वीतरागात्परमस्ति दैवतं, न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥
—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત અન્યયોગ વ દ્વા

(વ શસ્થ) વિપક્ષ સાક્ષીની સમક્ષ એહ હું
ઉદાર ઘોષ ઉદ્‌ઘોષણા કરું
ના દેવતા છે પર વીત રાગથી,
વિના અનેકાંત નયસ્થિતિ ન વી (ભગવાનદાસ)

ॐ

श्री सद्गुरुचरणार्पणमस्तु!

"જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના,
પામ્યો દુખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું,
શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત

卐

નિશ્ચય વાણી સાંભળી,
સાધન તજવાં નો'ય,
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં,
સાધન કરવાં સોય

ગચ્છ મતની જે કલ્પના,
તે નહિ સદ્વ્યવહાર,
ભાન નહિ નિજ રૂપનું,
તે નિશ્ચય નહિ સાર"

—श्री आत्मसिद्धि

સુભાષિત રત્નો.

—— o ——

"परमागमस्य जीवं निषिद्धजात्यन्धसिन्धुरविधानम्।
सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकान्तम्॥"

શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ કૃત પુ૦ સિ૦ ઉ૦

(આર્યા) પરમાગમનો જીવ જે હસ્તી-જન્માંધ વાદ જે હણતો,
અનેકાન્ત પ્રણમું તે, સકલ નય વિરોધને શમવતો

"अनन्तधर्मणस्तत्त्वं पश्यन्ती प्रत्यगात्मनः।
अनेकान्तमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम्॥"

શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ કૃત સમયસાર કલશ

(અનુ૦) અનંતધર્મી આત્માનું, પૃથક્ પેખતી તત્ત્વ જે,
અનેકાંતમયી મૂર્તિ, નિત્ય તે પ્રકાશજો!-(ભગવાનદાસ)

"जइ जिणमयं पवज्जह ता मा ववहारणिच्छए मुयह।
एकेण विणा छिज्जइ तित्थं अण्णेण उण तच्चं॥"-આર્ષવચન

(દોહરો) જિનમત ઈચ્છો તો નિશ્ચય, વ્યવહાર મૂકજો ના જ
તીર્થ ઉચ્છેદ એક વિણ, તત્ત્વ ઈતર વિના જ

"आग्रही बत निनीषति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा।
पक्षपातरहितस्य तु युक्तिः, यत्र तत्र मतिरेति निवेशम्॥"

શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણય

આગ્રહી દોરે યુક્તિ ત્યાં, જ્યાં તસ મતિ નિવેશ,
નિષ્પક્ષ ને તો યુક્તિ જ્યાં, ત્યાં લહે મતિ પ્રવેશ (ભગવાનદાસ)

"નય અનંતા છે, એકેક પદાર્થમાં અનંત ગુણધર્મ છે, તેમાં અનંતા નય પરિણમે છે, તો એક અથવા બે ચાર લખપૂર્વક બોલી શકાય એવું ક્યાં છે? માટે નયાદિકમાં સમતાવાન રહેવું, જ્ઞાનીઓની વાણી નય'માં ઉદાસીન વર્તે છે, તે વાણીને નમસ્કાર હો! × × × માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવા મનુષ્યો 'નય'નો આગ્રહ કરે છે અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે કોઈ નય જ્યાં દુભાતો નથી એવા જ્ઞાનીના વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય એવા પ્રાણીએ નયાદિકમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નથી અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દુભાવવું નથી અને એ આગ્રહ જેને ટળ્યો છે તે કોઈ વાટે પણ પ્રાણીને દુભાવવાની ઈચ્છા કરતા નથી × × નાના પ્રકારના નય, નાના પ્રકારના પ્રમાણ, નાના પ્રકારની ભંગજાળ, નાના પ્રકારના અનુયોગ એ સઘળા લક્ષણારૂપ છે લક્ષ એક સચ્ચિદાનંદ છે" —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૧૭–૧૮૦

'દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે,
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે"
—શ્રી યશોવિજયજી

"ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિ, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે,
સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો, તે શિવ સાધન સંધિ રે
નાથિ જિન! એક મુજ વિનતિ "—શ્રી આનંદઘનજી

"સ્વામી સુજાત સુહાયા, દીઠા આણંદ ઉપાયા રે,
જિણે પૂરણ તત્ત્વ નિપાયા, દ્રવ્યાસ્તિક નય ઠહરાયા રે
પર્યાયાસ્તિક નયરાયા તે મૂળ સ્વભાવ સમાયા રે,
જ્ઞાનાદિક સ્વપર્યાયા, નિજ કાર્ય કરણ વરતાયા રે"
—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથમાં મ્હારા પૂજ્ય સ્વ. પિતાશ્રીના નયવિષયક ત્રણ લેખ સંશોધી સંપાદિત કર્યા છે (૧) શ્રી યશોવિજયજી કૃત રચના—સાર્થ સવિવેચન, (૨) નયચક્ર સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ (૩) ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર નય વ્યાખ્યા. આ પ્રકાશન કાર્યમાં પરમ સ્નેહી શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી ચંદનાથભાઈ ગુલાબચંદ મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરી, સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથનો વસ્તુનિર્દેશ કરું છું —

નય પ્રદીપ

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી કૃત આ ગ્રંથ 'નય'ના સમ્યક્ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપને પ્રકાશનારો 'પ્રદીપ' છે. તેના યથાર્થ ભાવ-રહસ્યને ઝીલી, શ્રી મનસુખભાઈએ વિશદ હૃદયંગમ અર્થવિવેચના અને વિપુલ ટિપ્પણ આદિથી સમૃદ્ધ કરી, આ 'પ્રદીપ'ના પ્રકાશને પુષ્ટ કર્યો છે, અને 'નય' જેવા કઠિન વિષયને સુગમ—સરળ બનાવી નયમાર્ગ પર અપૂર્વ ઉદ્યોત નાખ્યો છે. ન્યાય પર અનેક ગ્રંથનું નવ-સર્જન કરનાર શ્રીમાન્ યશોવિજયજી આ વિષયના તજ્જ્ઞ નિષ્ણાત (Specialist) અને પરમ પ્રમાણભૂત (Authority) એક ગણાય છે. આત્મસામર્થ્યના ભાનવાળી એમની પોતાની જ ઉક્તિ છે કે 'સાચી વાચક જશ તણી, કોઈ

નયે ન અધૂરી રે' આવા સમર્થ આ ન્યાયાચાર્યના આ ન્યાય ગ્રંથને સદ્દ લેખક સુન્દર અર્થ-વિવેચનથી યથાયોગ્ય 'ન્યાય' આપ્યો છે (વિષયની વિશદતા અને વાચકની સુગમતાર્થે અત્રે પ્રકરણોની યોજના મે નયુક્ત કરી છે)

આ ગ્રંથમા ગોથી પ્રથમ પ્રકરણમા સમન્ત પ્રમાણના પાયારૂપ **સપ્તભંગી** નયનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે કોઈ પણ વસ્તુની સર્વદેશીય પરીક્ષા માટે **'स्याद् अस्ति', 'स्यान्नास्ति'** આદિ સાત જ ભંગ-વચન પ્રયોગ થઈ શકે વસ્તુ તત્ત્વની સાંગોપાંગ નિશ્ચયાત્મક સમીક્ષામા પરમ નિપુણ એવા આ જૈનોનો પ્રસિદ્ધ સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાંત છે આ અનેકાંત તો મહાન્ તત્ત્વદષ્ટા **શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ** કહ્યુ છે (જુઓ સુભાષિત રત્નો) તેમ 'પરમાગમનો જીવ-પ્રાણ છે અને જન્માંધ પુરુષોના હાથીના સ્વરૂપ વિશેના ઝઘડાને શમાવનારો તથા નવ નય વિલસિતોના વિરોધને મથી નાખનારો, એવો પરમ ઉદાર ગંભીર ને સત્નાદી છે કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન નય-અપેક્ષાવિશેષ લક્ષમા રાખી જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણથી અને દિગ્ધ નિશ્ચયપૂર્વક સમગ્ર-સંપૂર્ણ (Comprehensive collective & complete) વસ્તુનુ સ્વરૂપ તપાસે છે તેથી પરસ્પર કલહ કરતા નયોની તકરારનો અંત આવે છે, અને કોઈ પણ પ્રકારના એકાંતવાદરૂપ મતાગ્રહને ઉછળવાનું સ્થાન રહેતુ નથી તત્ત્વના જીવનરૂપ આ અનેકાંતના આવા પરમ અદ્ભુત ચમત્કારિક સર્વ સમન્વય કરી સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઈને પરમ તત્ત્વજ્ઞોએ ઉદાર ગોપા ઉદ્ઘોષણા કરી છે કે અને

જ્ઞાન સિવાય તત્ત્વ બચવાના નથી ' તે અત્યંત સત્ય છે. આ સપ્તભંગી નય કાંઈ ભંગજાલમાત્ર નથી, પણ તત્ત્વનો અવિસંવાદી યથાર્થ વિનિશ્ચય દૃઢ કરાવનારી પરમ સુદૃઢ યુક્તિ છે. આ તે આત્મા પર ઉતારીએ તો આત્મા સ્વરૂપણ અસ્તિ, 'પરરૂપણ નાસ્તિ, આત્મા સ્વરૂપથી છે, પરરૂપથી નથી, ઇત્યાદિ પ્રકાર ફલિત થાય છે. અર્થાત્ સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા છે, પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા નથી. આમ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા ભિન્ન છે એવું તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ ભેદજ્ઞાન આથી વજ્ર-લેપ દૃઢ થાય છે.

"નિજ ભાવે સીય અસ્તિતા રે, પર નાસ્તિત્વ સ્વભાવ,
અસ્તિપણે તે નાસ્તિતા રે, સીય તે ઉભય સ્વભાવો રે"

શ્રી દેવચંદ્રજી

"જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ,
કોઈ કોઈ પલટે નહિ, છોડી આપ સ્વભાવ"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવી, બીજા પ્રકરણમાં અત્ર નયની સામાન્ય ચર્ચા કરી, દ્રવ્ય, પર્યાય, ગુણ અને સ્વભાવનું પરિસ્ફુટ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તેમાં પ્રથમ નય એટલે શું? તેની વિવિધ વ્યાખ્યા કરી, નયાભાસનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, અને નયના બે મુખ્ય મૂળ ભેદ (૧) દ્રવ્યાર્થિક, (૨) પર્યાયાર્થિકનો નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે પ્રસંગપ્રાપ્ત 'દ્રવ્ય' એટલે શું? દ્રવ્યનું લક્ષણ શું? એની

'સત્ દ્રવ્ય લક્ષણ' ઇ વિવિધ વ્યાખ્યા કહી, **વિશેષાવશ્યક** અનુસારે દ્રવ્યની સર્વનાગી વ્યાખ્યા બનાવી છે પછી સ્વભાવ પર્યાય-વિભાવ પર્યાયનુ કથન કરી, દ્રવ્યના અસ્તિત્વાદિ દશ સામાન્ય ગુણ અને જ્ઞાન-દર્શનાદિ સોળ વિશેષ ગુણ વિવરી બતાવ્યા છે, અને દ્રવ્યમા રહ્યા પ્રાપ્ત થતા 'અસ્તિ સ્વભાવ' આદિ ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવ તથા ચેતન સ્વભાવ આદિ ૧૦ વિશેષ સ્વભાવ-એમ ૨૧ એકવિશ સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે, અને તે અગે ફૂટનોટમા વિસ્તૃત ટિપ્પણ મૂકી આ વિષયને અત્યત વિષ્ણુર કર્યો છે તેવી નય-પ્રમાણનો સુમેળ-સમન્વય સાધવાની ભલામણ કરી છે

પછી ત્રીજા પ્રકરણમા **દ્રવ્યાર્થિક નય** અને **પર્યાયાર્થિક નયના** ભેદનો વિષય ચર્ચ્યો છે તેમા દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદનુ પરિસ્ફુટ વિવરણ કરી, પર્યાયાર્થિક નયનુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે અગે પર્યાયના બે પ્રકાર-સહભાવી પર્યાય અને ક્રમભાવી પર્યાયનો નિર્દેશ કરી, સહભાવી પર્યાય તે ગુણ અને ક્રમભાવી પર્યાય તે પર્યાય એ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે પછી 'સ્વભાવ દ્રવ્ય, સ્વભાવ ગુણ, વિભાવ દ્રવ્ય અને વિભાવ ગુણ એ વડ કરીને પર્યાય પણ ચાર પ્રકારના છે' એમ કહી જીવ અને પુદ્ગલના ચાર ચાર વ્યજન પર્યાય વિવરી બતાવ્યા છે સાથે સાથે બાકીના દ્રવ્યોને વ્યજન પર્યાય ન હોય, અર્થપર્યાય જ હોય એમ ટિપ્પણમા સ્પષ્ટ કરી, પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદનુ યુક્તિપૂર્વક કથન કર્યું છે અને દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો, પર્યાયાર્થિક કહ્યો તો તેની ગુણપ્રધાન ગુણાર્થિક નય કેમ ન કહ્યો? પર્યાય તે

નાજ છ, છતાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે જ નય શા માટે કહ્યા? તેમજ સામાન્યાર્થિક અને વિશેષાર્થિક એવા નય કેમ ન કહ્યા?—આ બધી શંકાઓનું યુક્તિપૂર્વક સમાધાન અહીં આપ્યું છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં સામાન્ય તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતા સામાન્ય એ બે ભેદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ચોથા પ્રકરણમાં **સાત નયનું** સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યું છે. મૂળ નય બે દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક. તેમાં દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ ભેદ—નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને પર્યાયાર્થિકના ચાર ભેદ—ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત,—એમ સાત નયનો નિર્દેશ કરી, તે સાત નયની નિરુક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) શ્રી **અનુયોગદ્વાર** સૂત્ર અનુસાર આપી છે. તેને અંતે નૈગમ નય એ દ્રવ્યાર્થિકના ભેદમાં છે એમ તેના પ્રદેશની મર્યાદા નિયત કરી છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં **દ્રવ્યાર્થિક નયના નૈગમાદિ** ત્રણ ભેદનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. (૧) નૈગમ નયની પ્રરૂપણામાં 'નથી એક જેને ગમ (બોધમાર્ગ) તે નૈગમ' એમ તેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ દર્શાવી તેના ત્રણ ભેદ ઉદાહરણ આદિથી સ્પષ્ટ સમજાવેલ છે. સાથે સાથે **નૈગમાભાસનું** સ્વરૂપ બતાવી, નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનાને તેના ઉદાહરણ રૂપ દર્શાવ્યા છે. (૨) સંગ્રહ નય—'સામાન્યને જ ગ્રહણ કરનાર જે પરામર્શ (બોધ) તે સંગ્રહ નય' ઈત્યાદિ તેની વ્યાખ્યા કરી તેના બે ભેદ પરસંગ્રહ અથવા મહાસામાન્ય અને અપરસંગ્રહ અથવા અવાન્તર સામાન્યનો નિર્દેશ કર્યો છે.

તેમજ પર સગ્રહાભાસનુ લક્ષણ દર્શાવી તેના ઉદાહરણરૂપ બધા અદ્વૈતવાદી દર્શનો કહ્યા છે અથવા નયના સામા ન્ય સગ્રહ અને વિશેષ સગ્રહ એમ બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છ (૩) **વ્યવહારનય**—'સગ્રહે ગ્રહેલ પિડિતાર્થ તનુ વિધિ પૂર્વક જે વિવેચન કર, તની વિધિપૂર્વક જે વ્હેચણ કરે તે ન્ય ન' એમ તની વ્યાખ્યા કરી, તેનુ સ્વરૂપ લક્ષણ દાખ યુ છ, અને સાથ સાથ **વ્યવહારાભાસ**નુ લક્ષણ દ ર્શાવી તેના ઉદાહરણરૂપ ચાર્વાક દર્શન દર્શાવ્યુ છે આ ઉપરાત વ્ય નયનુ કેટલુક સ્વરૂપ વ્યાખ્યાતાની લખ્યુ છ તેમા નજ્ઞત વ્ય નય આદિ વ્ય નયના ચાર ભેદનુ અત્યત ઓવમદ સ્વરૂપ રોચક શૈલીમ પ્રગટ કર્યુ છે

છઠ્ઠા પ્રકરણમા **પર્યાયાર્થિક** નયના ઋજુસૂત્રાદિ **ચાર** ભેદનુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કયુ છ (૧) ઋજુસૂત્ર નય–'વર્ત્તમાનક્ષણ-વ્યાપિ પર્યાયને જ-પ્રધાનપણે જે ગ્રહે, ગ્રહે તે ઋજુ૦' એમ તેની વ્યાખ્યા કરી, ઋજુસૂત્રાભાસનુ નિરૂપણુ કર્યુ છે, અને તેના ઉદાહરણરૂપે બૌદ્ધમતનો નિર્દેશ કર્યો છે (૨) **શબ્દ નય**—'કાલાદિ ભેદે કરી ધ્વનિના અર્થ ભેદનુ પ્રતિપાદન કરનાર તે શબ્દ નય,' એમ વ્યાખ્યા કરી, કાલાદિભેદે અર્થભેદના ઉદાહરણ દાખ યા છે સાથ શબ્દા ભાસનુ પણ નિરૂપણુ કર્યુ છે (૩) **સમભિરૂઢ નય**– 'વ્યુત્પત્તિ ભેદે કરી પર્યાય શબ્દન વિર ભિન્ન અર્થ ઉત્પન કર તે સમભિરૂઢ', એમ વ્યાખ્યાપૂર્વક સમભિરૂઢનુ સ્વરૂપ દર્શાવી સમભિરૂઢાભાસનુ લક્ષણ દાખવ્યુ છ (૪) **એવભૂત** નય–'જે ક્રિયાને લઇ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત જ ક્રિયા-

વિશિષ્ટ અર્થને વસ્તુ પ્રમાણે ત્યારે એવંભૂત' એમ વ્યાખ્યા કરી તેનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે અને ભાષ્ય આદિકમાં કહેલ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા આદિ વાચક અર્થો પણ ક્રિયા-શબ્દ જ છે, તે દાખલા દલીલથી સમજાવ્યું છે સાથે સાથે એવંભૂતાભાસનું લક્ષણ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે આમ પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદનું સ્વરૂપ આ અધિકારમાં વર્ણવ્યું છે 'આ સાત નયમાં પ્રથમના ચાર નય અર્થ નિરૂપણમાં પ્રવીણ હોવાથી **અર્થ નય** અને પાછલના ત્રણ શબ્દ વાચ્યાર્થગોચર હોવાથી **શબ્દ નય**' એમ તેને બે ભાગમાં વિભક્ત કરાય છે આ સાત નયમાં પૂર્વ પૂર્વ નય છે તે સ્થૂલ (પ્રચુર ગોચર) છે અને ઉત્તર ઉત્તર નય છે તે સૂક્ષ્મ (પરિમિત વિષય) છે

સાતમા-૮ ના પ્રથમ પુરામાં **નયના સાતસો આદિ વિશેષ ભેદો** ગણી બતાવી ઉપસંહાર કર્યો છે કે—'જેટલા વચન પ્રકાર શબ્દાત્મગૃહીત છે અવધારણ છે, તે બધા પરસમય છે, અને જે અવધારણ રહિત 'સ્યાત્' પદથી લાંછિત છે તે સર્વે નય એકઠા કરીએ તો સમ્યક્ત્વ છે, જિન સિદ્ધાંત છે' જેવી રીતે અલગ અલગ પ્રત્યેક નય મિથ્યાત્વ હેતુ છે, તો પછી વિષકણિકાની જેમ સર્વે એકઠા થતાં મિથ્યાત્વ હેતુ કેમ નહિ ?—એ શંકાનું પરમ સુંદર સુસંગત સમાધાન કર્યું છે કે—'પરસ્પર વિરોધી જુદા જુદા નયોરૂપી વિષની કણીઓ પણ જૈનસાધુરૂપ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના **સાપેક્ષ વાદરૂપ પ્રયોગથી** અવિરોધરૂપ નિર્વિષપણાને પામે છે, અને હઠ-કદાગ્રહ આદિરૂપ કોઢ આદિથી પીડિતને હઠ-કદાગ્રહાદિ ટાળવારૂપ અમૃતરૂપે પરિણમે છે'

ψ

નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

આ ગ્રંથનો બીજો નિબંધ નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ છે આ લેખના પુરોગામા સદ્ શ્રી મનસુખભાઈએ નય વિષય પરત્વે માર્મિક અને મનનીય સૂચન કર્યું છે :— 'અને તો સ્વવિચારણા માટે નગ્રહાતો આ શાસ્ત્રીય વિષય જરા કઠણ છે કદાચિત્ તેનો જેને હાલ ખપ ન લાગતો હોય તેને આ વિષય નીરસ લાગશે તેથી એની ઉપકારિતા-ઉપયોગિતા કંઈ ન્યૂન નથી થતી તેના ગ્રાહક પણ જિજ્ઞાસુઓને એ સુન લાગશે છેવટ મારે તો બધાને એવા વિષયો ઉપયોગી છે ' નય વિષયના અભ્યાસી તત્ત્વરસિક જનને ઉપયોગી આ સંક્ષેપ નોંધ મહ૦ શ્રીએ શ્રી દેવસેનાચાર્ય કૃત આલાપપદ્ધતિ અનુસાર તૈયાર કરેલ જણાય છે

આ પ્રસ્તુત નિબંધમા પણ પ્રાય નયપ્રદીપમા અર્ના ચેલા વિષયોનુ જ વર્ણન હોઈ ત ગ્રંથના ભાવને પુષ્ટ કરે છે જેમકે-પડ્દ્રવ્ય, સત્ સ્વરૂપ, દ્રવ્યના ૧૦ સામાન્ય ગુણ, ૧ વિશેષ ગુણ, સ્વભાવ પર્યાય, વિભાવ પર્યાય, વ્યંજન પર્યાય, દ્રવ્યના ૧૧ સામાન્ય સ્વભાવ અને ૧૦ વિશેષ સ્વભાવ, નય અને પ્રમાણ, દ્રવ્યાર્થિક નયના ૧૦ ભેદ, પર્યાયાર્થિકના ૬ ભેદ, નૈગમાદિ સાત નયના ભેદ, ઉપનય અને તેના ભેદ-પ્રતિભેદ,-ઇત્યાદિ વિશદ શૈલીથી અત્ર નિરૂપણ કરેલ વિષયો આ નય પ્રદીપ ગ્રંથની પાઠ્ય પુસ્તક તરીકેની ઉપયોગિતામા એર વધારો કરે છે

ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર સપ્ત નય વ્યાખ્યા

આ ગ્રંથની રીતે લેખ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર **નૈગમાદિ સાત નયની વ્યાખ્યા** એ છે. સદ્‌૦ શ્રીએ પોતાની ઉંમરમાં સ્વ અભ્યાસાર્થે મહાપરિશ્રમે સંગૃહીત કરેલ પૃથક્ પૃથક્ નોંધ પરથી સંશોધિત કરી, મેં આ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ અભ્યાસીને ઉપયોગી જાણી અત્ર જેમ છે તેમ આપી છે. મહામતિ મહાત્માઓએ એ જ વિષયની ભિન્ન છતાં અભિન્ન વ્યાખ્યા કરવામાં કેવો બુદ્ધિવૈભવ દાખવ્યો છે તેની અત્ર સાનંદ પ્રતીતિ થવા સાથે સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુને આહ્લાદન કરે છે, અને આ વિષયનો તુલનાત્મક પૃથક્કરણાત્મક (Comparative & analytical) સંશોધન અભ્યાસ (Research Study) કરવા ઇચ્છતા ખંતીલા વિદ્યાર્થીને વિપુલ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આ પરથી સદ્‌૦ **શ્રી મનસુખભાઈનું** આ વિષયનું પરિશીલન-અવગાહન કેટલું ગંભીર અને તલસ્પર્શી હતું, તેનો ખ્યાલ આવી, તેમની બહુશ્રુતતાને માટે કોઈને પણ બહુમાન ઉપજાવે એમ છે.

આમ સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવ્યો. અનભિજ્ઞને પ્રથમ દૃષ્ટિએ શુષ્ક અને કઠિન જણાતા નય વિષયને સદ્‌૦ લેખકે જેમ બને તેમ રસિક અને સરળ બનાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રતીત થશે. ભલભલાઈ કોઈ બુદ્ધિમંતોની પણ જ્યાં ચાંચ ખૂંચતી નથી, એવા વિષયમાં અત્યંત અંતઃપ્રવેશ કરી, ઊંડું તત્ત્વગંભીર અવગાહન કરી, ઉત્તમ અર્થરત્નો ખોળી કાઢનારા એ કાંઈ જેવા તેવા પુરુષાર્થ-કૌશલ્યનું

કામ નથી, એ આવા વિષયના કૃતશ્રમ સજ્જનો સહેજે સમજી શકે છે.

આ વિચાર માત્ર શાસ્ત્રીય રસનો (Academic interest) કે વાદવિવાદ (controversy) માટેનો વિષય નથી, પણ વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજવા અને પરમાર્થ પામવા માટેની અનુપમ યુક્તિવાળી સર્વ સમન્વયકારી સુંદર યોજના છે, અને તેની સ્વતંત્ર ઉપયોગિતા (Practical utility) છે. તે પણ વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે નય શબ્દ 'ની' (To lead, દોરી જવું-લઈ જવું) ધાતુ પરથી નિકળ્યો હોઇ, નય એટલે આગળ ને આગળ વસ્તુ-સ્વરૂપ પ્રત્યે દોરી જાય-લઇ જાય તે નય. અને આ જ નય પ્રમાણે આપણે ઉપર જોયું તેમ નૈગમાદિ નય ક્રમે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મગોચર છે. એટલે આ નયનો પ્રયોગ વસ્તુના ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ પરમાર્થ પ્રત્યે લઇ જવા માટે આ માર્ગને અવશ્ય ઉપયોગી-ઉપકારી થઇ પડે છે. આ માની ગુણદશારૂપ વિકાસક્રમમાં અને પ્રભુભક્તિથી પ્રાપ્ત ભાવસેવારૂપ આત્મપ્રગતિ આદિમાં નૈગમાદિ સાત નયની કેવી સુંદર રસપ્રદ અને બોધપ્રદ પરમાર્થ ઘટના કરી શકાય છે તેના બે ઉત્તમ દૃષ્ટાંત—(૧) આ માળામાં નયઘટના, અને (૨) પ્રભુભક્તિમાં નય ઘટના— અત્રે રજૂ કરી દીધા છે—જેનું પરમાર્થભાવન તત્ત્વરસિક સજ્જનોને રસપ્રદ થઇ પડશે!

૧-૮-૪૯
૫ ચોપાટી રોડ
મુંબઈ ૭

ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા

આત્મામાં નયઘટના

એવંભૂત દૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર.
ઋજુસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર.
નૈગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર.
સંગ્રહ દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર.
વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર.
શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર.
સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.
એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દૃષ્ટિ શમાવ.

ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

श्रीमद् राजचन्द्र
(પત્રાંક, ૫૪૯)

[શ્રીમદે સ્વ આત્મા પર અદ્‌ભુત રીતે ઘટાવેલા આ સાત નયની ગહન અર્થઘટનાવાળા ઉપરોક્ત સૂત્રો પરમ આશય ગંભીર છે આ નયસૂત્રોનો ભાવાર્થ સમજાવવા માટે એક જિજ્ઞાસુ મુનિએ મને પૂછતા, આનો જે યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ પરમાર્થ મને યથામતિ સમજાયો તે મેં તેમને લખી મોકલ્યો હતો તે અત્ર પ્રસંગથી આપ્યો છે —]

૧ 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર '

જેવા પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્માની એવંભૂત શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્થિતિ છે, તે દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી ઋજુસૂત્રપણે— વર્ત્તમાન પર્યાયમાં તથાપ્રકાર સ્થિતિ કર! એટલે કે વર્ત્તમાનમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વર્ત્ત

'ઋજુસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર '

અને વર્ત્તમાન પર્યાયની— ઋજુસૂત્રની દૃષ્ટિએ પણ જેવા પ્રકારે આત્માનું એવંભૂત શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ છે, તેવા પ્રકારે સ્થિતિ કર! અથવા વર્ત્તમાન વ્યવહારરૂપ આચરણની દૃષ્ટિએ પણ જેવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તેવી સ્થિતિ કર! શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થ થા!

૨ 'નૈગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર '

નૈગમ દૃષ્ટિથી એટલે કે જેવા પ્રકારે ચૈતન્યલક્ષણથી આત્મા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી વ્યવહારાય છે, તે દૃષ્ટિથી—લક્ષમાં રાખી એવંભૂત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપે સ્થિતિ કર! અથવા નૈગમ એટલે જેવા પ્રકારે વીતરાગ ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ મોક્ષસાધક અર્થ

વહાર લોકપ્રસિદ્ધ છે, તે દૃષ્ટિથી—તથારૂપ વ્યવહાર આચરણની દૃષ્ટિથી એવંભૂત એટલે કે જેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ છે તેવા પ્રકારે થા ! આ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર આચરીને પણ નિરંતર એવંભૂત યથોક્ત આત્મસ્વરૂપ પામવાનો જ લક્ષ રાખ !

'એવંભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર '

અને એવંભૂત દૃષ્ટિથી એટલે સાધ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને નિરંતર લક્ષમાં રાખી નૈગમથી ચૈતન્યલક્ષણ આત્માને વિશુદ્ધ કર ! અથવા લોકપ્રસિદ્ધ મોક્ષસાધક વ્યવહારને વિશુદ્ધ કર !

૩ 'સંગ્રહ દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા '

સામાન્યગ્રાહી એવા સંગ્રહનયની દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા ! સંગ્રહનયની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ સર્વ જીવ સત્તાથી સિદ્ધ સમાન છે 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ '—આ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી એવંભૂત થા ! અર્થાત્ જેમ આત્મસ્વરૂપ છે તેની સ્થિતિને પામેલો થા ! એવો સ્વરૂપસ્થ થા !

'એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર

એવંભૂત અર્થાત્ જેવું યથાસ્થિત શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવી દૃષ્ટિથી—તે અપેક્ષા દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી સંગ્રહ અર્થાત્ જે પોતાની સ્વરૂપ સત્તા છે તે વિશુદ્ધ કર ! એટલે કે—શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખી તેને અનુકૂળ શુદ્ધ વ્યવહારનું એવું અનુષ્ઠાન કર, કે જેથી કરીને—જે સાધન વડે કરીને તે એવંભૂત આત્મારૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય

૪ 'વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા'

વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એટલે પરમાર્થસાધક વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા! શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે જા! કારણ કે સર્વ વ્યવહાર–સાધનનુ એક જ સાધ્ય સ્વરૂપસિદ્ધિ છે

'એવભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર'

એવભૂત—નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપ દૃષ્ટિ લક્ષમા રાખી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર! એવી ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશા ઉત્પન્ન કરતા જા, કે જેથી પછી વ્યવહાર–સાધનની વિનિવૃત્તિ થાય, અપેક્ષા ન રહે (કારણકે-સમસ્ત વ્યવહાર નિશ્ચયની સિદ્ધિ માટે છે તેની સિદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વ્યવહારની નિવૃત્તિ થાય છે)

૫ 'શબ્દ દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા'

શબ્દ દૃષ્ટિથી એટલે આત્મા શબ્દના ખરેખરા અર્થમા એવભૂત—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે જા! દાખલા તરીકે—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરે તે આત્મા, એમ 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ છે આ શબ્દના યથાર્થ અર્થરૂપ દૃષ્ટિ લક્ષમા રાખી એવભૂત પ્રત્યે જા! શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ!

'એવભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર'

એવભૂત—શુદ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી શબ્દને-વાચ્ય અર્થરૂપ 'આત્મા' નામધારી શબ્દને નિર્વિકલ્પ કર! અર્થાત્ 'આત્મા' શિવાય જ્યા બીજો કોઈ પણ વિકલ્પ અર્થાત્

નથી એવા કર! નિર્વિકલ્પ આત્મધ્યાનને-શુક્લ ધ્યાનને પામ!

' 'સમભિરૂઢ દ્રષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક '

સમભિરૂઢ—નિશ્ચય સ્વરૂપની સાધનામાં સમ્યક્પણે અભિરૂઢ-અતિ ઉચ્ચ ચઢેલ, ઉચ્ચ ગુણસ્થાન સ્થિતિને પામેલ એવી દ્રષ્ટિથી, એવંભૂત અને જેવા પ્રકારે મૂળ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ છે તે અવલોક! જો! સમ્યક્ સમભિરૂઢ સ્થિતિ વાળાને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ એવંભૂત આત્મદર્શન—કેવલદર્શન થાય છે

' એવંભૂત દ્રષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર. '

એવંભૂત—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દ્રષ્ટિથી સમભિરૂઢ-આત્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્પણે અત્યંત આરૂઢ, એવી પરમ યોગદશાસંપન્ન સ્થિતિ કર! સ્વરૂપારૂઢ થા! યોગારૂઢ સ્થિતિ કર!

૭ ' એવંભૂત દ્રષ્ટિથી એવંભૂત થા '

એવંભૂત દ્રષ્ટિથી—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દ્રષ્ટિથી—લક્ષમાં રાખી એવંભૂત થા! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જેવી સ્થિતિ કહી છે એવો સ્વરૂપસ્થિત થઈ જા!

' એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દ્રષ્ટિ સમાવ '

અને આવા પ્રકારે એવંભૂત સ્થિતિથી—યથાસ્થિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિથી એવંભૂત અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ

સ્થિતિની દૃષ્ટિ શમાવ! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જે [illegible]
સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ હતુ, તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમાં [illegible]
તુ હવે સ્થિત થઈ ચૂક્યો છે, એટલે હવે જૂદી એવી [illegible]
દૃષ્ટિ રહી નથી દૃષ્ટિ અને સ્થિતિ બન્ને એકરૂપ [illegible]
થઈ ગયા છે, એકમેકમા સમાઈ ગયા છે, તન્મય [illegible]
એટલે હવે એનુ અલગ—જૂદુ ગ્રહણ કરવાપણુ [illegible]
'દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૃષ્ટિ' તે ઉત્પન્ન કરી દીધી [illegible]
પરબ્રહ્મ! હવે તે એવભૂત દૃષ્ટિને પણ સમાવી દે [illegible]
તે તુ જ છો દૃષ્ટિ અને સ્થિતિની એકરૂપતાકર [illegible]
અભેદરૂપ, પરમ નિશ્ચયરૂપ તે જ પરમ [illegible]
પામ્યો છે

—ભગવાનદાસ મન [illegible]

પ્રભુભક્તિમાં નયઘટના

શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાજી,
આતમ અનુભવ ગુણથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાજી
શ્રી ચંદ્ર૦ ૧

દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણગ્રામોજી
ભાવ અભેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિઃકામોજી શ્રી ચંદ્ર૦ ૨

ભાવ સેવ અપવાદે નૈગમ, પ્રભુ ગુણને સંકલ્પેજી
સંગ્રહ સત્તા તુલ્યારોપે, ભેદાભેદ વિકલ્પેજી શ્રી ચંદ્ર૦ ૩

વ્યવહારે બહુમાન જ્ઞાન નિજ, ચરણે જિન ગુણ રમણાજી,
પ્રભુગુણ આલંબી પરિણામે, ઋજુપદ ધ્યાને સ્મરણાજી
શ્રી ચંદ્ર૦ ૪

શબ્દે શુક્લ ધ્યાનારોહણ, સમભિરૂઢ ગુણ દશમેજી,
બીએ શુક્લ અવિકલ્પ એકત્વે, એવંભૂત તે અમમેજી
શ્રી ચંદ્ર૦ ૫

ઉત્સર્ગે સમકિત ગુણ પ્રગટ્યો નૈગમ પ્રભુતા અંશેજી,
સંગ્રહ આતમ સત્તાલંબી, મુનિપદ ભાવ પ્રશંસેજી
શ્રી ચંદ્ર૦ ૬

ઋજુસૂત્રે જે શ્રેણી પદસ્થે, આતમ શક્તિ પ્રકાશેજી,
યથાખ્યાત પદ શબ્દ સ્વરૂપે, શુદ્ધ ધર્મ ઉલ્લાસેજી
શ્રી ચંદ્ર૦ ૭

ભાવ સયોગિ અયોગિ શૈલેશે, અંતિમ દુગ નય જાણોજી
સાધનતાએ નિજ ગુણ વ્યક્તિ તેહ સેવના વખાણોજી
શ્રી ચંદ્ર૦ ૮

કારણ ભાન તક અપવાદે, કાર્યરૂપ ઉત્સગે જી,
આ મભાવ ત ભાવ ક ય પદ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નિસર્ગેજી
શ્રી ચ૬૦ ૯

કારણ ભાવ પર પર સેવન, પ્ર ગ્રે કારજ ભાવેજી,
કારજ સિદ્ધે નાગાતા વ્યય શુચિ પરિણામિક ભાવેજી
શ્રી ચ૬૦ ૧૦

પરમ ગુણી સેવન તન્મયતા નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી
શુદ્ધાતમ અનુભવ આન ાદી દેવચ દ પદ પાવેજી
શ્રી ચ૬૦ ૧૧

—મહામુનિ દેવચ દજી

જિનેશ્વરની વાણી

" અન ત અન ત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અન ત અન ત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે
સકલ જગત હિત કારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે,
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઇ મે માની છે,
અહો ' રાજચ દ બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે ."
શ્રીમદ્ રાજચ દ પ્રણીત શ્રા

વિષયાનુક્રમણિકા

નય પ્રદીપ

ॐ श्री वीतरागाय नमः

શ્રીમાન્ યશોવિજયગણી કૃત

નય પ્રદીપ

મંગલાચરણ

ऐन्द्रादिप्रणतं देवं ध्यात्वा सर्वविदं हृदि।
सप्तभङ्गनयानां च वक्ष्ये विस्तरमागमात्॥

પ્રદીપકાર શ્રીમાન યશોવિજયજી મંગલાચરણરૂપે પ્રકાશે છે કે—જેને સુરેન્દ્ર નરેન્દ્ર આદિ પણ પ્રણમે છે, એવા સર્વજ્ઞ દેવને હૃદયમાં ધ્યાવીને, સપ્તભંગી આદિ નયોનો વિસ્તાર મેં જાણ્યો છે તેમ, અથવા આગમને અનુસરીને કહીશ.

(૧) સપ્તભંગી

સપ્તભંગી શા માટે જાણવી ?

જૈનોએ પ્રથમ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ, કેમકે સપ્તભંગી જ તેઓના પ્રમાણની ભૂમિકા રચે છે, અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાન સપ્તભંગી વડે જ થાય છે, પ્રમાણના પાયારૂપ અથવા પ્રથમ પગથીઆરૂપ સપ્તભંગી જ છે. દમવા મુશ્કેલ એવા જે પરવાદીઓના વાદરૂપ હાથી તેને પકડી અંકુશમાં આણવા ઇચ્છતા, તેમજ પોતાના દર્શનના સિદ્ધાંતના રહસ્યના જિજ્ઞાસુ એવા શ્રેષ્ઠ વાદીએ [illegible] પ્રકારે સપ્તભંગીનો અભ્યાસ કરે છે આ માટે [illegible] કહ્યું છે કે [illegible]

"या प्रश्नाद्विधिपर्युदासभिदया बाधच्युता सप्तधा,
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचना नैकात्मके वस्तुनि।
निर्दोषा निरदेशि देव भवता सा सप्तभङ्गी यया,
जल्पञ्जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विपक्षं क्षणात्॥"

હે દેવ! પ્રશ્નવશાત્ આપે અનેકાત્મક (અનંત ધર્મ વાળી) વસ્તુમાં એકેક ધર્મની અપેક્ષાએ વિધિ અને નિષેધ (પર્યુદાસ) ના ભેદ વડે, (સંશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય એ) બાધ રહિત, નિર્દોષ એવી જે સાત પ્રકારની વચન રચના કરી તે સપ્તભંગી છે, કે જે સપ્તભંગી વડે વાદરૂપી રણાંગણમાં વાદી પ્રતિવાદી ઉપર એક ક્ષણમાં વિજય પામે છે ×

શબ્દના પણ સાત ભંગ

તેમજ આ શબ્દ યત્કિંચિત (કથંચિત) સદંશ અને યત્કિંચિત (કથંચિત) અસદંશ એ બે ભાગ વડે પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો સપ્ત ભંગ (સાત ભાંગા) ને જ પામે છે એમ જણાવતું આ સૂત્ર છે—

'सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिनिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छतीति।' —પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ૪-૧૦

અર્થાત્–સર્વત્ર આ ધ્વનિ (શબ્દ) વિધિ-નિષેધ વડે કરીને પોતાના અર્થને કહેતો સપ્તભંગીને પામે છે

સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ લક્ષણ

એનું સ્વરૂપ લક્ષણ કહીએ છીએ—

× કેટલાક એક ધર્મ અંગે સપ્તભંગી કે એક વસ્તુના અનંત ધર્મ તેમાંથી એક ધર્મ આગળ કરીને એક ધર્મ અંગે સાત પ્રશ્ન હોય, તેથી તેના ઉત્તરરૂપે સાત પ્રકારનાં વાક્ય તે સાત ભંગ

"एकत्र वस्तुनि एकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गीति ॥"—प्र न त ४-१४

અર્થાત્—જીવાજીવાદિ એક પદાર્થના એકેક ધર્મ અંગે પ્રશ્ન કરીને બધા પ્રમાણથી અબાધિત ભિન્ન વિધિ-પ્રતિષેધ અને અભિન્ન વિધિ-પ્રતિષેધરૂપ વિભાગ કરી, 'સ્યાત્' શબ્દથી અંકિત એવો જે સાત પ્રકારે વચનનો ઉપન્યાસ (કહેવુ) કરવો, તે સપ્તભંગી જાણવી +

+ જુઓ, એ વ્યાખ્યા સમજવા એક જીવ પદાર્થ લઈએ. જીવના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ નિત્યત્વ અનિત્યત્વ એકત્વ, અનેકત્વ આદિ અનેક ધર્મ છે તેમાંથી એક 'અસ્તિત્વ' ધર્મ લઈએ અને એ અંગે પ્રશ્ન પૂછીએ કે "अस्ति किं जीवः ?"—જીવ છે શું ? " હવે જીવના આ 'અસ્તિત્વ' અંગેના પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ જવાબ સપ્તભંગી વડે જ મળી શકે. તે વ્યાખ્યામાં બતાવેલી રીતે એ પ્રશ્ન ઉપર સાત ભાંગાની યોજના કરીએ —

(બધા પ્રમાણથી અબાધિત અર્થાત્ જે ઉત્તર આપીએ તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રમાણનો બાધ ન આવે કે વિપર્યય કે અનધ્યવસાય ન રહે તેવો જોઈએ. એ ઉત્તર યથાસ્થિત આવવો જોઈએ) વિધિ એટલે 'કથંચિત્ હા' નિષેધ એટલે 'કથંચિત્ ના' એક વખત વિધિ (કોઈ અપેક્ષાએ હા) જૂદો (ભિન્નવિધિ) બીજી વખત નિષેધ (કોઈ અપેક્ષાએ ના) જૂદો (ભિન્ન નિષેધ) ત્રીજી વખત વિધિ-નિષેધ (કોઈ અપેક્ષાએ ક્રમે હા ના) સાથે (અભિન્ન વિધિ-નિષેધ) ચોથી વખત યુગપત્ વિધિ-નિષેધ માટે અવક્તવ્ય પાંચમી વખત વિધિ હોવા છતાં પાછો યુગપત્ વિધિ-નિષેધ હોઈ વિધિ+અવક્તવ્ય છઠ્ઠી વખત નિષેધ હોવા છતાં યુગપત્ વિધિ-નિષેધ હોઈ નિષેધ+અવક્તવ્ય, સાતમી વખત ક્રમે ફરી વિધિ

ટિપ્પણ—વિધિ એટલે સદ્ અંશ (સત્+અંશ, સ્યાદ્ અસ્તિ કથંચિત્, યા કોઈ અપેક્ષાએ છે)

પ્રતિષેધ એટલે અસદ્ અંશ (અસત્+અંશ; સ્યાદ્ નાસ્તિ કથંચિત્, ના કોઈ અપેક્ષાએ નથી) નિષેધ, પર્યુદાસ

૧ પદાર્થ તો ઘણા છે એટલે પદાર્થ સમૂહના સદ્ અંશ, અસદ્ અંશ ધર્માદિ અનેક પ્રકારના વિભાગ કરવાથી તો અનેક ભંગીના પ્રસંગ આવે, તે દૂર કરવા સૂત્રકારે વસ્તુ, તેમજ સૂત્રના અર્થમાં એક (ગમે તે એક વસ્તુ) ગ્રહણ કરેલ છે

૨ તેમજ—અનંત ધર્મ સંયુક્ત એવા એક જીવા જીવાદિ વસ્તુના અનંત ધર્મ અંગે પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તો

નિરરૂપ હોવા છતાં પાછા યુગપત્ વિધિ-નિષેધરૂપ હોય વિધિ-નિષેધરૂપ અવક્તવ્ય

(૧) જીવ સત્ છે (સ્વ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ)
(૨) જીવ અસત્ છે (પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ)
(૩) જીવ સત્ છે અને (પુનઃ ક્રમે કરી) અસત્ છે
(૪) જીવ સત્ અસત્ બંને યુગપત્ છે (પણ એ બંને ધર્મ યુગપત્ કહી ન શકાય માટે અવક્તવ્ય)
(૫) જીવ સત્ હોવા છતાં પાછો યુગપત્ 'સત્ અસત્' માટે સત્ અવક્તવ્ય
(૬) જીવ અસત્ હોવા છતાં પાછો " " અસત્ અવક્તવ્ય
(૭) જીવ ક્રમે કરી સત્ અસત્ હોવા છતાં પાછો " " સત્ અસત્ અવક્તવ્ય.

ત્યાં પણ અનંતભંગનો સંભવ છે, તેની વ્યાવૃત્તિ માટે (તે દૂર કરવા માટે) સૂત્રકારે प्रत्येकधर्मपर्यनुयोग તેમજ સૂત્રના અર્થમાં **એકેક ધર્મ** અંગે, એમ ગ્રહણ કરેલ છે એટલે એવો નિયમ છે કે–અનંત ધર્મ સંયુક્ત અનંત પદાર્થ છતા પણ, પ્રતિ પદાર્થે પ્રતિ ધર્મ અંગે પ્રશ્ન કરવામાં આવે, ત્યારે વસ્તુના એકેક ધર્મમાં એકેક સપ્તભંગી થાય અનંત ધર્મની વિવક્ષા કરતા (એક ધર્મની એક સપ્તભંગી, તેમ અનંત ધર્મની અનંત સપ્તભંગી એ પ્રમાણે) તેની સપ્તભંગી પણ નાનાકલ્પ (અનંત) થશે જે અમને અભીષ્ટ જ છે, અને એ સૂત્રકારે કહ્યુ છે —

" विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्याय वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभंगीनां सम्भवात् प्रतिपर्याय प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवादिति ॥ " પ્ર ન ત ૭-૩૮ ...

અર્થાત્—વિધિ નિષેધ પ્રકારની અપેક્ષાએ વસ્તુના દરેક પર્યાય (ધર્મ) માં સાત ભાંગાનો જ (અનંત ભાંગાનો નહિ જ) સંભવ છે, કેમકે દરેક ધર્મ અંગે (પ્રતિપર્યાયે) સાત જ પ્રશ્ન થઇ શકે, (એથી વધારે નહિ જ), એટલે વસ્તુના પ્રતિધર્મે એક, એમ અનંત ધર્મને અંગે અનંત સપ્તભંગી થઇ શકે, (પણ અનંતભંગી તો નહિ જ)

સપ્તભંગીનું લક્ષણ કહ્યુ, હવે એનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ —

(१) स्यादस्त्येव सर्वमिति सद्‌द्रावकल्पनाविभजनेन प्रथमो भङ्ग ।

અર્થાત્–કોઇ ધર્મની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ વસ્તુ છે જ, એવુ જે વિધિ (સદ્રુપ) ધર્મની કલ્પનાની મુખ્યતાએ કહેવુ, તે પ્રથમ ભંગ ૧

(२) स्यान्नास्त्येव सर्वमिति पर्युदासकल्पनाविभजनेन द्वितीयो भङ्ग ।

અર્થાત્—કોઈ ધર્મની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ વસ્તુ નથી જ, એવું જે નિષેધ (પર્યુદાસ અથવા અસદ્દશ) ધર્મની મુખ્યતાએ કહેવું, તે બીજો ભંગ ૨

(૩) स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमशः सदृशासदृशकल्पना-विभजनया तृतीयो भङ्ग ।

અર્થાત્—કોઈ અપેક્ષાએ છે જ અને કોઈ અપેક્ષાએ નથી જ, એમ ક્રમથી વિધિ-નિષેધની કલ્પનાને મુખ્ય કરી કહેવું, તે ત્રીજો ભંગ ૩

(४) स्यादवक्तव्यमेवेति समसमये विधिनिषेधयोरनिर्वचनीयत्वस्थापनाकल्पनाविभजनया चतुर्थो भङ्ग ।

અર્થાત્—કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ અવક્તવ્ય જ છે, એવું સમસમયે (યુગપત્—એક સાથે) વિધિ-નિષેધની મુખ્યતા કરીને કહેવું, તે ચોથો ભંગ ૪

(५) स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिप्राधान्येन युगपद्विधि-निषेधानिर्वचनीयत्वस्थापनाकल्पनाविभजनया पञ्चमो भङ्ग ।

અર્થાત્—કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ છે, પણ અવક્તવ્ય છે,—એવું વિધિની મુખ્યતાએ અને યુગપત્ વિધિ-નિષેધની મુખ્યતાએ કહેવું, તે પાંચમો ભંગ ૫

(६) स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधप्राधान्येन युगप-द्विधिनिषेधानिर्वचनीयत्वकल्पनाविभजनया षष्ठो भङ्ग ।

અર્થાત્-કોઇ અપેક્ષાએ વસ્તુ નાસ્તિરૂપ હોવા છતા પણ જ્યારે અવક્તવ્ય થાય છે, ત્યારે નિષેધ ધર્મની મુખ્યતાને લઇ અને વિધિ-નિષેધ બન્નેની એક સાથે મુખ્યતાને લઇને છઠ્ઠો ભંગ થાય છે

(૭) સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ ક્રમાત્ સદસદ્વ્યામવ્રાધા વ્યકલ્પનયા યુગપદ્વિધિનિષેધાનિષચ નીયત્યાપનાકલ્પનાવિભજનયા ત સપ્તમો ભઙ્ગ ।

અર્થાત્-કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિ-નાસ્તિ તથા અવક્તવ્યરૂપ છે, એવુ સાતમો ભંગ કહે છે તે એવી રીતે કે જ્યારે ક્રમવાર પણ વિધિ-નિષેધની મુખ્યતા કરે છે, અને યુગપત પણ વિધિ-નિષધની મુખ્યતા કરે છે, યાને ક્રમવાર અસ્તિ-નાસ્તિ હોઇને પણ, એ જ વખત યુગપત બન્ને ધર્મ, વિધિ અને નિષેધની મુખ્યતા કરી કથંચિત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્યરૂપ થાય છે

પ્રથમ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક પ્રથમ ભંગ પ્રકટ કરે છે—

વિધિની પ્રધાનતાને લઈ પહેલો ભંગ થાય છે 'સ્યાત્' એ અવ્યય છે અને અનેકાંતનુ દ્યોતક (જણાવનાર, પ્રકાશક) છે, એનો અર્થ કથંચિત્ થાય છે સ્યાદ્ અસ્તિ એવ એટલે કથંચિત્ છે જ, કોઇ અપેક્ષાએ છે જ, કઈ અપેક્ષાએ? તો કે સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેમજ સ્યાન્નાસ્તિ એવ એટલે કથંચિત્ નથી જ, કોઇ અપેક્ષાએ નથી

જ, કઈ અપેક્ષાએ? તો સ્ વદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ, અને પરભાવની અપેક્ષાએ? જેમ - ઘટ આદિ

કોઈ પ્રકારે યથાર્થ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ ચતુષ્ટયને લઈ ઘટાદિ વસ્તુ 'અસ્તિ' રૂપ જ છે, અને અન્ય વસ્તુ સંબંધી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ ચતુષ્ટયીને લઈ ઘટાદિ 'નાસ્તિ' રૂપ છે, તે આ પ્રમાણે —

ઘડો છે, તે દ્રવ્યથી પાર્થિવ દ્રવ્યનો છે, જલ દ્રવ્યનો નથી જલાદિરૂપે નથી

" " ક્ષેત્રથી પાટલાનો છે, કનોજનો નથી

" " કાળથી શિશિર ઋતુનો છે, વસંતનો નથી

" " ભાવથી રાતો છે, પીળો નથી

એ પ્રમાણે શીત ઉપાય પણ જાણવા ઘડો સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ 'અસ્તિ' છે, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત 'નથી' એવો ઉલ્લેખ થયો

(હવે પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ જો વસ્તુ 'હોય' તો) અન્ય પદાર્થને અન્ય પદાર્થના રૂપની પ્રાપ્તિ હોય, તો પદાર્થના સ્વરૂપની હાનિના પ્રસંગ આવે (માટે પદાર્થ સ્વજાતિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ સત્ છે, પરજાતિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ અસત્ છે, એ સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું)

(હવે સ્યાદસ્તિ એવ સ્યાન્નાસ્તિ એવ એમાં જે એવ છે તે) એવકારથી આવા પ્રકારનો ભંગ (અન્ય પ્રકારનો નહિ) એવો નિશ્ચય (અવધારણ) થાય છે, અને અવ

ધારણ તો અવશ્ય ર્તાવ૨ ઇ (કવચિત્ આ અપેક્ષાએ આમ જ છે, અથવા આમ નહીં જ એવા) નિશ્ચય ન ... વામા માને તો કોઈ જગ્યાએ નનુ કહેવુ ગે નહિ કહેવા બરાબર છે+

અનધારણ અર્થે જેમ અસ્તિ પદ એવ મૂકવાનુ કહ્યુ, તેમજ 'સ્યાત્' ના પદ પણ અવશ્ય યોજવો જોઈએ

+ આ માટે કહ્યુ છે—

'वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये।
वक्तव्यमन्यथानुक्तसमत्वात्तस्य कुत्रचित् ॥'

અર્થાત્ — જ્યારે વાક્યમા જે અવ ... થી તે ર ... અને અનીષ્ટ અર્થ આગળ ... (જ) ... નિશ્ચય ... જોઈએ જો તેમ ન કરવામા આવે તો ... તે જે કહેવુ ઈષ્ટ નથી તેના સમાન થઈ જાય

દાખલા તરીકે—આપણે એમ માનુ છીએ આ જગ્યાએ ઘોડો છે બીજુ કોઈ જાનવર નથી તો આપણે વાક્યમા ઘોડા સાથે જ (ઘોડો જ એવમાત્ર નિશ્ચય) જ ... જોઈએ ... 'ઘોડા સિવાય બીજુ કોઈ જાનવર નથી' એમજ સમજાય આ જગ્યાએ ઘોડા જ છે એ વાક્યમાજ રહેલ અવધારણથી સહજ સમજાઇ જાય કે બીજુ જાનવર અહીં નથી પણ જો જ ... અવધારણ વિના ફક્ત એમ જ કહ્યુ હોત કે આ જગ્યાએ ઘોડો છે, તો ઘોડા સિવાય બીજુ નથી એવો અનિષ્ટ અર્થ ન સમજાત અથવા ઘોડા સિવાય બીજુ કાંઈ છે એના અનિષ્ટ અર્થ સમજવાનો પ્રસંગ આવત.

કેમકે 'अस्ति एव घट ' ઘડો છે જ એમા (अस्ति ધર્મનો) ઘડો હોવાનો નિશ્ચય તો થઇ જાય છે, પણ ઘડો જ છે, બીજું કાંઇ નથી એવા 'नास्ति ધર્મ'નો નિશ્ચય નથી થતો કેમકે નિશ્ચયવાચક 'જ' છે' ને લગાવ્યો છે, (છે જ, એમ), ઘડાને નહિ એટલે અન્ય વસ્તુઓથી ઘડાના ભિન્ન પ્રતીત થવો દુર્લભ છે, એટલા માટે 'સ્યાત્' શબ્દ લગાડીને પ્રયોગ વાક્ય બોલવું જોઈએ સ્યાત્' શબ્દ યોજવાથી એ ફળ આવે છે, કે 'વિધિ' અથવા 'નિષેધ'ની મુખ્યતાથી જે વસ્તુ અંગે કહેવામા આવે, તે જ વસ્તુઓના વિધિનિષેધ થશે, બીજાનો નહિ જેમકે–આ ઘડો જ છે, બીજુ કાંઈ નહિ, –આમા આ વિધિ વાક્યથી ઘડાનો જ વિધિ થયો, અન્ય સર્વનો નિષેધ થયો પણ જો 'છે'ની સાથે જ' યોજવામા આવે અર્થાત્ ' ઘડો છે જ' એમ કહેવામા આવે, તો અમુક વસ્તુ ' અસ્તિ ' રૂપે (હોવા રૂપે) કહી તે હોવા રૂપે જ છે,'નાસ્તિ' રૂપ (નહિ હોવા રૂપે) નથી, અને 'નાસ્તિ' રૂપે કહી, તે 'નાસ્તિ'રૂપે જ છે, 'અસ્તિ' રૂપે નથી આમ પ્રતિનિયત સ્વરૂપની ઉપપત્તિ નહિ થાય કેમકે ઘટને સ્તભાદિકપણે અનિત્વની પ્રાપ્તિ થાય માટે ઘટની પ્રતિનિયત સ્વરૂપની પ્રતિપત્તિ અર્થે 'સ્યાત્ એ અવ્યય પણ જોડવામા આવે છે એ 'સ્યાત્‌નો' પ્રયોગ કરવાથી અમુક (૯ ઘ્ ઘટ) સ્યાત્ અથવા કથચિત્ અથવા સ્વજાતિની રૂપે થકી છે જ, અન્ય જાતિ (પન્દ્રવ્યાદિ) ની અપેક્ષાએ નથી, એનો નિર્દોષ અર્થ (એવુ પ્રતિનિયત સ્વરૂપ પમાય છે) સમજાઇ જાય છે

વળી, જેમ અયોગાદિ વ્યવચ્છેદ (અન્યનો નિષેધ

કનાર) 'એવ' અથવા 'જ' શબ્દના મુખથી ઉચ્ચાર ન કરવામાં આવે, તો પણ વાક્યમાં એનો જેવો હોય તેવા જ અભિપ્રાય વિદ્વાન્ પુરુષ ઉપરથી સમજી લે છે, તેમ ક્યાંઈ 'સ્યાત્' શબ્દનો મુખથી પ્રયોગ ન કર્યો હોય, ત્યાં પણ તે ઉપરથી સમજી લેવો આ માટે કહ્યું છે કે —

मोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैस्सर्वत्रार्थात्प्रतीयते ।
यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः ॥'

અર્થાત્— અથવા સ્યાત્ આ (ચાર ગણ) ના પ્રયોગ ન કર્યામાં આવ્યો હોય, ત્યાં પણ તેના (સ્યાત્ પદના) જાણનાર અયોગાદિવ્યવચ્છેદ ગણનારની જેમ, સર્વત્ર અર્થ ઉપરથી તેની પ્રતીતિ કરી લે છે માટે 'એવ'કાર અને 'સ્યાત્'કાર એ બંનેનો પ્રયોગ સાત ભંગમાં ગ્રહણ કરવા×

આ પ્રથમ ભંગ વિધિપ્રધાન હોવાથી વિધિરૂપ જ છે

પ્રથમ ભંગ સમાપ્ત

× અહીં પ્રશ્ન કરે કે 'સ્યાત્' શબ્દ તો પ્રગટ અનેક છે એમાં કથંચિત્ વગેરે ધર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય ... ના પછી 'અસ્તિ' 'નાસ્તિ' આદિ શબ્દોના પ્રયોગની શી જરૂર છે? આનો ઉત્તર આમાં કહેવાનું કે 'સ્યાત્' શબ્દથી વગેરે ધર્મોનો સામાન્યરૂપે માત્ર થાય છે વિશેષરૂપે નહિ માટે વિશેષરૂપે બોધ થવા અર્થે 'અસ્તિ' આદિ શબ્દોના પ્રયોગની જરૂર છે એ માટે કહ્યું છે કે—

"स्याच्छब्दादप्यनेकान्तसामान्यस्यावबोधने ।
शब्दान्तरप्रयोगोऽत्र विशेषप्रतिपत्तये ॥"

દ્વિતીય ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક બીજો ભંગ પ્રકટ કરે છે—

'स्यात् नास्ति एव'—કથંચિત વસ્તુ નથી જ, એમ નિષેધમુખ્ય કલ્પના વડે આ બીજો ભંગ થાય છે

સાધ્યના સદ્ભાવ જ નિશ્ચયપણે 'અસ્તિ' રૂપ કહેવાય છે, તે જ સાધ્યના અભાવે સાધનના 'નાસ્તિ રૂપ કહેવાય છે જેમકે–ઘટ સ્વદ્રવ્ય ચતુષ્ટય વડે 'અસ્તિ રૂપે સિદ્ધ છે, તેમ તે મુદ્ગર આદિના ઘાવાથી (ભાગી જઈ*) નષ્ટ થઈ 'નાસ્તિ' રૂપે સિદ્ધ થાય છે, કારણકે જ્યાં અસ્તિત્વ છે ત્યાં નાસ્તિત્વ છે, એવો અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વનો અવિનાભાવી સંબંધ છે તેમજ ક્ષણવિનાશી ભાવોની જે ઉત્પત્તિ તે જ તેના વિનાશનું કારણ છે તે કહે છે કે—

"उत्पत्तिरेव भावाना, विनाशे हेतुरिष्यते।
यो जातश्च न च ध्वस्तो नश्येत्पश्चात् स केन च॥"

અર્થાત્—ભાવોની ઉત્પત્તિ જ તેના વિનાશનું કારણ છે, જે ઉત્પન્ન થયું અને નાશ ન પામ્યું, તે પછી કોના વડે નાશ પામે ?

ઉત્પત્તિ અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ ઉત્પત્તિ

* તેમાં એટલું છે જ્યાં અસ્તિત્વ પ્રધાનપણે છે ત્યાં 'નાસ્તિત્વ' ગૌણપણે છે અને ત્યાં નાસ્તિત્વ પ્રધાનપણે છે ત્યાં અસ્તિત્વ, ગૌણપણે છે

વિનાશ અથવા જેનુ બીજુ નામ (અપર પર્યાય) નાસ્તિત્વ છે, તેનુ મૂળ કારણ હોવાથી (અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનો) અવિનાભાવી સબંધ સિદ્ધ કરે છે

હવે કોઇ પ્રશ્ન કરે કે—જે સ્વરૂપે અસ્તિપણું છે તે જ સ્વરૂપે નાસ્તિપણું છે, ત્યારે અસ્તિપણુ, નાસ્તિપણું એ બને એક (એક જ તેની તે વસ્તુમા) હોવાથી ભાવ અને અભાવ એ ઉભયના ઐક્ય થવાના અનિષ્ટ પ્રસગ આવશે

આના ઉત્તરમા કહેવાતુ કે જૂદા જૂદા સમયમા (તેના તે સમયમા નહિ) એ બનેની (અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વની) પ્રરૂપણા હોવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નહિ લાગે, કેમકે ભાવો (પદાર્થો) પ્રતિક્ષણે નાશ પામે છે, તેમજ અમે એમ પણ નથી માનતા કે જે સમયે ઉત્પત્તિ તે જ સમયે વિનાશ, એટલે અસ્તિત્વનું અવિનાભાવિ નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થયુ

એટલે સર્વ વસ્તુ સ્વ-પર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિ નાસ્તિરૂપે સિદ્ધ છે, અસ્તિત્વની મુખ્યતાએ કરી પ્રથમ ભગ થાય છે, નાસ્તિત્વની મુખ્યતાએ બીજો ભગ થાય છે—

દ્વિતીય ભગ સમાપ્ત

તૃતીય ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક ત્રીજો ભગ પ્રકટ કરે છે —

– अर्पितानर्पितसिद्धे '—શ્રીમાન ઉમાસ્વાતિ

અર્પિત તથા અનર્પિતથી, વાચ્ય તથા નિષેધથી ઉપેક્ષાથી મુ[illegible] ગૌણતાથી પદાર્થમા ભગ સિદ્ધ

स्यादस्ति एव स्यान्नास्ति एव ।—ઘટની પેઠે સવ વસ્તુ ક્રમે કરીને જ (બધી સાથે નહિ) સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ મુખ્યપણે સત્ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ મુખ્યપણે અસત્ છે—એવા ક્રમે કરીને જ સ્વ-પર ચતુષ્ટયાધારતાવાળી વિવક્ષા વડે પ્રાપ્ત પ્રાપર ભાવરૂપ વિધિનિષેધની મુખ્યતાથી ત્રીજો ભંગ થાય છે જેમકે—ઘટ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ છે જ, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ નથી જ. વિધિ અને પ્રતિષેધ બન્નેની (ક્રમે કરી) મુખ્યતાવાળો આ ભંગ છે. **તૃતીય ભંગ સમાપ્ત**

ચતુર્થ ભંગ

હવે અર્થપ્રરૂપક ચોથો ભંગ પ્રગટ કરે છે—

स्याद् अवक्तव्यम् एव ।—બે વિરુદ્ધ ધર્મોનો મુખ્યપણે યુગપત્ (એક સમયે) પ્રયોગ ન જ થઈ શકે. વિધિ અને પ્રતિષેધ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મ છે. તેઓનો પ્રધાનપણે (બન્નેની પ્રધાનતા હોય ત્યારે) એક સમયે એક પદાર્થમાં પ્રયોગ થઈ શકે નહિ, કેમકે એવો પ્રયોગ થઈ શકે એવો કોઈ શબ્દ જ નથી. અર્થાત્ એ અનિર્વચનીય છે માટે આ ચોથા ભંગને 'સ્યાત્ અવક્તવ્ય એવ' કહ્યો. જે વિરુદ્ધ ધર્મનું, બન્નેની મુખ્યતા રૂપે, ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન થઈ શકે પણ બન્નેનું, બન્નેની મુખ્યતા ગ્રહણ કરીને, એક જ સમયે તો ન જ થઈ શકે. શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ-ગુણની પેઠે. એક વસ્તુ અપેક્ષાવિશેષે એક સમયે મુખ્યપણે ઉષ્ણ હોય અને અપેક્ષાવિશેષે તે જ

સમયે મુખ્યપણે ગૌન હોય , ને છતા બંને ધર્મો યુગપત કહ્યા ન જાય, માટે આ ભંગ અનિર્વચનીય અથવા અવક્તવ્ય છે અર્થ એક સમયમા સમજાય, પણ તે વચન-ગોચર તો ક્રમે કરીને જ થાય, યુગપત્ ન થઇ શકે ક્રમે કરીને જ અર્થ પ્રકાશવાનુ સામર્થ્ય શબ્દમા છે, યુગપત નહિ સ્વભાવતુથી । નકેનિત નિષ્ઠા શબ્દની પેઠે અથવા પુષ્પદંત શબ્દથી નકેનિત સૂર્ય ચંદ્રની પેઠે નિષ્ઠા શબ્દથી અથવા

એક વસ્તુ એક સમયે મુખ્યપણે શીત અને મુખ્યપણે ઉષ્ણ કેવી રીતે ઘટે એવા આ જ પ્રશ્ન થ ।

ત્રણ કુંડા પાણીના ભર્યા છે તેમા પહેલામા નવશેકુ પાણી છે બીજામા તેથી વધારે ગરમ પાણી છે, અને ત્રીજામા બીજા કરતા વધારે ગરમ પાણી છે હવે બીજા કુંડામા જે પાણી છે તે પહેલા કુંડાના પાણીની અપેક્ષાએ (સરખામણીમા) ગરમ છે અને તે જ વખતે (at that very moment) ત્રીજા કુંડાના પાણીની અપેક્ષાએ **શીત** છે આ ... ના પાણીમા ... યુગપત્ ... વર્તતા જે શીત અને ઉષ્ણ ... **એક જ સમય** ... ... માટે અવક્તવ્ય ...

અથવા એક માણસ એક સમયે તેના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, તેના પિતાની અપેક્ષાએ પિતા નથી પણ પુત્ર છે તેની સ્ત્રીની અપેક્ષાએ ... ... છે ઇત્યાદિ અંશ-અસદ્રૂપ ધર્મ તેમા એક સમયે વર્તે છે તે એક સમયે કેમ કહી શકાય ? ન કહી શકાય માટે અવક્તવ્ય

પુષ્પદન્ત શબ્દથી ક્રમે કરીને જ ત્યાન્તનુ અથવા સૂર્ય ચન્દ્રના અર્થની પ્રતીતિ (નિશ્ચય) થાય છે

દ્વન્દ્વાદિ પદો (શબ્દો) અર્થની યુગપત્ પ્રતીતિ કરાવે છે, એ માનીનતા પણ આવી ખણ્ડિત થાય છે જેમ કે 'ધવખદિરૌ સ્ત' —ધાવડી અને ખાદિરનું વૃક્ષ છે આ દ્વન્દ્વમા ક્રમે કરીને જ જ્ઞાન થાય છે, યુગપત્ નહિ, કેમકે યુગપત્ ને શબ્દનુ અવાચ્યપણુ હોવાથી ક્રમે કરીને જ જ્ઞાન પ્રત્યય થાય છે, માટે અવક્તવ્ય છે +

જીવાદિ વસ્તુ યુગપત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ધર્મે કરીને સયુક્ત હોવા છતા તેમ યુગપત્ કહી ન શકાય, માટે અવક્તવ્ય

+ અહીઆ એવું કહેવાનો હેતુ છે કે જુદા જુદા અર્થ એક સમે વર્ણવવા ... શબ્દનુ સામર્થ્ય એ સમયે એક અર્થ પ્રગટ કરવાનુ છે, વધારેનુ નહિ અહિ ગા કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-... એક ... હોય તો શુ ... હોય તે ... સમજાઇ ... દાખલા તરિ —

(૧) ... , ... (૨) ... પ્રકાર ...
(૩) ... થી ... , ... આદિ (૪) ... નગર ... આદિ

... શબ્દો ... છે તો તેમા ... યુગપત્ સમ ... નથી ... સમાસ ... છે ... શબ્દની પ્રતીતિ ... સમુદ્રરૂપ ... અર્થ પ્રગટ કરવાનુ સામર્થ્ય શબ્દમા છે, એમ ... જાણવું કે તેમજ ... સમાસનું પણ જાણવુ

વ્ય અર્થાત્ અનિર્વચનીય તેમજ ઘટ એટલે ઘટનો 'સ્યાત્ અવક્તવ્યમેવ' રૂપ આ ચોથો ભંગ ફલિતાર્થ થાય છે (આ સા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-એકી સાથે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ધર્મ કહી શકે એવો કોઇ શબ્દ ન હોવાથી, વસ્તુનું સ્વરૂપ કથંચિત્ અવક્તવ્ય રહે છે, અને વસ્તુનું સ્વરૂપ કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે, સર્વથા અવક્તવ્ય નહિ જ, જો સર્વથા અવક્તવ્ય હોય તો અવક્તવ્ય શબ્દ પણ ન બોલી શકાય) ચતુર્થ ભંગ સમાપ્ત

પંચમ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક પાંચમો ભંગ પ્રકટ કરે છે —

स्यात् अस्ति एव स्यात् अवक्तव्यम् इति ।—સદ્દશપૂર્વક યુગપત્ સદ્દશ-અસદ્દશને લઇ અનિર્વચનીય કલ્પનાપ્રધાન આ ભંગ છે પોતપોતાના દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (વસ્તુનું) અસ્તિત્વ હોવા છતા, સદ્દશ-અસદ્દશરૂપ પ્રરૂપણા કરવાને આ ભંગ અસમર્થ છે જીવાદિ સર્વ વસ્તુ સ્વજાતિ અપેક્ષાએ 'અસ્તિ' રૂપ હોવા છતા, વિધિ અને નિષેધ એ બંને રૂપે (એકી સાથે) વચનગોચર થઈ શકે એમ નથી જેમ આ પ્રદેશે (સ્થળે) ઘટ છે, આમ ઘટ વિધિરૂપ હોવા છતા પણ, તેના સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ એ બંને ધર્મને લઇને એકી સાથે એ બંને ધર્મ કહી શકાય એમ નથી, માટે 'સ્યાત્ અસ્તિ એવ સ્યાત્ અવક્તવ્ય એવ ચ ઘટ '—એ પાંચમો ભંગ ફલિતાર્થ થયો પંચમ ભંગ સમાપ્ત.

પષ્ઠ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક છઠ્ઠો ભગ કહે છે—

स्यात् नास्ति एव स्यात् अवक्तव्यम् इति ।—નિષેધપૂર્વક એકી સાથે વિધિ-નિષેધને લઈ અવક્તવ્ય કલ્પનાપ્રધાન આ ભગ છે પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (વસ્તુનુ) નાસ્તિત્વ હોવા છતા વિધિ-નિષેધરૂપ પ્રરૂપણા કરવાને અસમર્થ એવા આ ભગમા જીવાદિ સર્વ વસ્તુ પરદ્રવ્યાદિ અપેક્ષાએ 'નાસ્તિ'રૂપ હોવા છતા, વિધિ અને નિષેધ એ બને રૂપે યુગપત્ વચનગોચર થઈ શકે એમ નથી ૯૬ આ ન્યાયે ઘટ નથી એમ ઘટ નિષેધરૂપ હોવા છતા પણ, તેના સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ એ બન્ને ધર્મને લઈ ને એક સમયે તે બને ધર્મ કહી શકાય એમ નથી માટે 'સ્યાત્ નાસ્તિ એવ સ્યાત્ અવક્તવ્યશ્ચ ઘટ —એ છઠ્ઠો ભગ ફલિતાર્થ થયો પાઠ ભગ સમાપ્ત

સપ્તમ ભંગ

હવે અર્થપૂર્વક સાતમો ભગ પ્રકટ કરે છે—

'स्यात् अस्ति एव स्यात् नास्ति एव स्यात् अवक्तव्यम इति'—ક્રમે કરી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વપૂર્વક એકી સાથે વિધિ-નિષેધ પ્રરૂપણા-નિષેધ આ ભગ છે (ઇતિ શબ્દ સપ્તભગીની સમાપ્તિ સૂચવે છે)

(વસ્તુ) સ્વજાતિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વરૂપ હોવા

છતા, અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ હોવા છતા એકી સાથે વિધિ–પ્રતિષેધ કરવાને આ ભંગ અસમર્થ છે

આ ભંગમા સર્વ જીવાદિ વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે, તથાપિ યુગપત વિધિ–નિષેધ વડે તેનું પ્રતિપાદન થવુ અશકય છે ૦ g આ સ્થળે સ્વદ્ર યાદિની અપેક્ષાએ ઘટ છે, અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઘટ નથી, આમા એનું વિધિ–નિષેધરૂપે એક સમયે સ્વરૂપકથન કરવુ અશકય હોવાથી અવક્ત ય છે (આમ અર્થ સ્પષ્ટ છે) એટલે—'સ્યાત્ અસ્તિ એવ સ્યાત્ નાસ્તિ એવ સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્'–મા સાતમો ભંગ ફલિતાર્થ થયો

સપ્તમ ભંગ સમાપ્ત

વારૂ, એક વસ્તુમા અનંત ધર્મ હોવાથી અનંત ભંગી થાય, સપ્તભંગી જ કેમ? આ શંકા કર્ત્તવ્ય નથી જુઓ, એ જ અંગે **પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારમા** કહ્યુ છે કે –

'न वाच्यमेकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमाना ऽनन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभंगीप्रसंगादसंगतैव सप्तभंगीति, विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तु यन तानामपि सप्त भंगीनामेव संभवात्। प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगाना सप्तानामेव संभवात् इति।

અર્થાત્–એક એક વસ્તુમા અનંતા અનંતા ધર્મ છે, અને તે બધા વિધિરૂપ (સદ્ રૂપ) અને નિષેધરૂપ (અસદ્ રૂપ) છે, એટલે એના અનંત ભંગ થઈ શકે, છતા સાત ભંગ જ થાય છે એમ કેમ કહ્યુ? આ શંકા કર્ત્તવ્ય નથી,

કેમકે ગમે તેટલા ધર્મને અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ કહીએ, પણ પ્રત્યેક ધર્મમા તો અસ્તિ નાસ્તિરૂપ ભંગ (વચનના પ્રકાર) સાત જ થશે, એટલે અનંત ધર્મની સપ્તભંગી ભલે અનંતી થાય, પણ એક ધર્મની તો એક જ થવાની, એક ધર્મના સાત જ ભંગ+ થવાના કેમકે પ્રતિપર્યાયે* (એકેક ધર્મે) પ્રશ્નોના~ (પ્રતિપાદ્યપર્યનુયોગ) સાત જ ઊઠી શકે –

+ આ વાત શરૂઆતમા પણ 'ટિપ્પણ રૂપે પૃ ૩-૪ કરી છે

* જેમ આ સત્-અસત્ રૂપ ધર્મોને લઈ સાત ભંગ થાય છે તેમ સામાન્ય-વિશેષ એ બે ધર્મો પણ સાતભંગીરૂપે ઉતરી શકે જુઓ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર

~ પ્રશ્ન થશે કે સાત જ પ્રશ્ન કેમ ઊઠે? ઉત્તર—એના સ્વરૂપો જાણવાની ઇચ્છા સાત પ્રકારે જ થઈ શકે માટે

પ્રશ્ન—સપ્તવિધ જિજ્ઞાસા શા માટે?

ઉ૦—એ અંગેના સંદેહ સાત પ્રકારના ઉપજે છે, માટે.

પ્રશ્ન– સપ્તવિધ જ સંદેહ શા માટે?

ઉ૦—વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મમા એ સાતની જ ઉપપત્તિ છે માટે જુઓ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર —

" प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् ।३९। तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासासंभवात् ।४०। तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्संदेहसमुत्पादात् ।४१। तस्यापि सप्तविधत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेरिति' ।४२। प्र न त

સપ્તભંગીનો પ્રત્યેક ભંગ બે પ્રકારનો-

(૧) સકલાદેશ ભંગ (અથવા પ્રમાણ)
(૨) વિકલાદેશ ભંગ (અથવા નય)

ત્યાં જ (**પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારમાં**) કહ્યું છે કે —

"इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥ प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥ तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥ ४५ ॥" इति चतुर्थ परिच्छेदे

અર્થાત્—આ સપ્તભંગીનો પ્રત્યેક ભંગ બે પ્રકારના છે એક **સકલાદેશ ભંગ**+, બીજો **વિકલાદેશ ભંગ** તેમાં જે ભંગ પ્રમાણથી નિશ્ચય કરેલ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનું-કાલાદિ આઠ વડે (ધર્મ-ધર્મીના) અભેદ વૃત્તિને મુખ્ય કરીને અથવા (ધર્મ-ધર્મીના) અભેદ વૃત્તિનો ઉપચાર કરીને-**એક સાથે**+ પ્રતિપાદન કરે તે * **સકલાદેશ ભંગ** અથવા **પ્રમાણ**, અને

+ तत्र सकलादेशः प्रमाणवाक्यम्। તેમાં સકલાદેશ ભંગ તે પ્રમાણ વાક્ય છે, અને विकलादेशो नयवाक्यम्। વિકલાદેશ છે તે નય વાક્ય છે

તાત્પર્ય કે-સકલાદેશ ભંગ અથવા પ્રમાણ છે, તે કાલાદિ વડે ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ મુખ્ય કરીને, અથવા ધર્મ-ધર્મીના અભેદનો ઉપચાર કરીને **એક સમયે** વસ્તુના સંપૂર્ણ ધર્મોનું એકી સાથે પ્રતિપાદન કરે છે અને વિકલાદેશ ભંગ અથવા નય છે, તે ધર્મ-ધર્મીમાં ભેદ ભાવને મુખ્ય કરીને અથવા ભેદ ભાવનો ઉપચાર કરીને **ક્રમે કરીને એકેક ધર્મ** લઈને, વસ્તુના સ્વરૂપનું કથન ભિન્નરૂપે કરે છે

તેથી વિપરીત તે વિકલાદેશ ભંગ, અર્થાત્ ક્રમે* કરીને (ધર્મ-ધર્મીના) ભેદને મુખ્ય કરીને, અથવા (ધર્મ-ધર્મીના) ભેદના ઉપચાર કરીને, વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે, તે વિકલાદેશ ભંગ અથવા નય.

પુન કાલાદિ આઠ શું ? તો કે (૧) કાલ, (૨) આત્મસ્વરૂપ, (૩) અર્થ, (૪) સંબંધ, (૫) ઉપકાર, (૬) ગુણિદેશ, (૭) સંસર્ગ અને (૮) શબ્દ, એ આઠ એ આઠનો સંગ્રહ બતાવનાર આ શ્લોક ૭ —

-ક્રમે કરીને અને યુગપત્ (એક સમયે એક સાથે) એ શબ્દો પણ સમજવા જેવા છે—

"ક પુન ક્રમ ? કિં ચ યૌગપદ્યમ ? યદાઽસ્તિ ત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિર્ભેદવિવક્ષા તદૈકશબ્દસ્યાનેકાર્થપ્રત્યાયને શક્ત્યભાવાત્ક્રમ । યદા તુ તેષામેવ ધર્માણાં કાલાદિભિરભેદેન વૃત્તમાત્મરૂપમુચ્યતે તદૈકેનાપિ શબ્દેનૈકધર્મપ્રત્યાયનમુખેન તદાત્મકતામાપન્નસ્યાનેકાશેષધર્મરૂપસ્ય વસ્તુન પ્રતિપાદન-સંભવાદ્યૌગપદ્યમ । "-પ્ર ન ત

અર્થાત્-ક્રમ એટલે શું ? યુગપત્ એટલે શું ?

જ્યારે એક વસ્તુમાં અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ અનંત ધર્માના સમૂહ, પ્રત્યેકના કાલાદિ કારણો વડે ભેદભાવની વિવક્ષા કરીએ ત્યારે એ બધા જૂદા જૂદા ધર્મોની પ્રતીતિ એક શબ્દ કરી શકે નહી ત્યારે એટલે પ્રત્યેક ધર્મ ક્રમે કરીનેજ એક શબ્દો વડે કરીને કહેવા પડે છે આ ક્રમ જાણવો

અને જ્યારે એ બધા સંપૂર્ણ ધર્મોને કાલાદિ કારણોને લઈ અભિન્ન માનીએ ત્યારે સર્વ ધર્મ એકરૂપ વિવક્ષિત થવાથી એક જ

" कालात्मरूपसम्बन्धा संसर्गोपक्रिये तथा ।
गुणिदेशार्थशब्दाश्चेत्यष्टौ कालादयः स्मृताः ॥ "

અર્થાત્—કાલ, આત્મરૂપ સંબંધ, સંસર્ગ, ઉપક્રિયા, ગુણિદેશ, અર્થ અને શબ્દ એ આઠ કાલાદિ કહ્યા છે

આ અંગે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સ્યાદ્વાદ રત્નાકરની લઘુવૃત્તિમાં જોવું

આ સપ્તભંગીની વિવક્ષામાં છદ્મસ્થવૃત્તિથી (પ્રમાદથી) મારાથી કાંઈ ક્ષતિ થઈ હોય તો બુધ પુરુષોએ શાસ્ત્રાનુસાર તે સુધારી લેવું

॥ ઈતિ સપ્તભંગી સમર્થનરૂપ પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત ॥

સમકે (યુગપત્) એ જ શબ્દદ્વારા એકસાથે કે આ યુગપત્ શબ્દ અહિંઆ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે કે તે શબ્દ વાચ્ય તો એક જ ધર્મનો છે (કેમકે શબ્દ બધા ધર્મોને એક સમયે ન જ કહી શકે) પણ તે વાચ્ય ધર્મ વીના બીજા બધા ધર્મો સાથે અભેદ વૃત્તિ માની હોવાથી તે એક ધર્મ ની વિવક્ષામાં બધા ધર્મો એક શબ્દ વડે યુગપત્ સમજાઈ જાય છે

* કાલાદિ વડે અભેદ વૃત્તિ શુદ્ધ-શ્રી પણ સમજવા યોગ્ય છે —

" तत्र (१) स्याज्जीवादिवस्त्वस्त्येवेत्यत्र यत्कालमस्तित्वं तत्कालमशेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकत्रेति तेषां कालेनाऽभेद वृत्ति ।'

જીવાદિ કથંચિત્ અસ્તિ જ છે જ એમાં જે કાને અસ્તિત્વ ગુણ છે, તે જ કાને નાસ્તિત્વાદિ બીજા અનંત ગુણો પણ તે વસ્તુમાં રહેલા છે, તેથી તે ધર્મોની કાલે કરી અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(२) यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपं तदेवान्यानन्तगुणानामपि इति आत्मरूपेणाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ વસ્તુનો ગુણ હોઈ તેનું જે (વસ્તુ સાથે) આત્મરૂપત્વ છે તેજ આત્મરૂપત્વ વસ્તુના નાસ્તિત્વાદિ અન્ય ગુણોનું પણ છે, તેથી તે ધર્મોની આત્મરૂપે કરી અભેદ વૃત્તિ

(૩) य एव चाधारोऽर्थो द्रव्याख्योऽस्तित्वस्य स एवान्यपर्यायाणामिति अर्थेनाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ ધર્મનો જે અર્થ (પદાર્થ) અસ્તિત્વ પર્યાયનો આધાર છે તેજ અર્થ નાસ્તિત્વાદિ અન્ય પર્યાયોનો આધાર છે માટે તે પર્યાયોની અર્થરૂપે કરીને અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(૪) य एव चाऽविष्वग्भावः कथंचित्तादात्म्यलक्षण सम्बन्धोऽस्तित्वस्य स एव शेषविशेषाणामिति सम्बन्धेनाऽभेदवृत्ति ।

કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ અવિષ્વગ્ભાવ (જેનો કદી વિશ્લેષ ન થાય એવો) જે સંબંધ વસ્તુની સાથે અસ્તિત્વ વિશેષ (ધર્મ, ગુણ પર્યાય)નો છે તેજ સંબંધ નાસ્તિત્વાદિ અપર વિશેષોનો પણ વસ્તુ સાથે છે, માટે તે પર્યાયોની સંબંધરૂપે અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(૫) य एव उपकारोऽस्तित्वेन स्वानुरक्तत्वकरण स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ ગુણે કરીને નિજસ્વરૂપમાં અનુરક્તતારૂપ જે ઉપકાર થાય છે, તેજ ઉપકાર નાસ્તિત્વાદિ અન્ય ગુણોએ કરીને પણ થાય છે માટે તે ગુણોની ઉપકારે કરીને અભેદ વૃત્તિ જાણવી

(૬) य एव गुणिनः सम्बन्धी देश क्षेत्रलक्षणोऽस्तित्वस्य स एवान्यगुणानामिति गुणिदेशेनाऽभेदवृत्ति ।

અસ્તિત્વ ગુણ (પર્યાય)ના ગુણી (દ્રવ્ય)નો જે દેશ (ક્ષેત્ર) સાથે સંબંધ છે તેજ દેશ સાથે નાસ્તિત્વાદિ અન્ય પર્યાયોના ગુણી (તેજ

દ્રવ્ય)નો સંબંધ હોવાથી તે પર્યાયોની ગુણીદેશ વડે અભેદવૃત્તિ
(cp Things which are equal to the Same thing are equal to one another એ ન્યાય)

(७) य एव चैकवस्त्वात्मनाऽस्तित्वस्य संसर्गः स एव शेषधर्माणामिति संसर्गेणाऽभेदवृत्तिः । अविष्वग्भावेऽभेदः प्रधानं भेदो गौणः, संसर्गे तु भेदः प्रधानमभेदो गौण इति विशेषः ।

અસ્તિત્વનો એક વસ્તુરૂપ કરી જે સંસર્ગ છે તે જ સંસર્ગ નાસ્તિત્વાદિનો પણ હોવાથી સંસર્ગથી અભેદવૃત્તિ છે. અહિં ... (૪) અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધ અને આ (૭) સંસર્ગ સંબંધમાં ફેર (ભેદ) એ છે કે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અવિષ્વગ્ભાવમાં અભેદ પ્રધાનપણે છે અને ભેદ ગૌણપણે છે અને સંસર્ગમાં એથી ઉલટું છે.

(८) य एवास्तीति शब्दोऽस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचकः स एव शेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्देनाऽभेदवृत्तिः ।

અસ્તિ અર્થાત્ છે એવો (આ) અસ્તિત્વ ધર્મવાળી વસ્તુનો વાચક જે શબ્દ છે તે જ શબ્દ નાસ્તિ અર્થાત્ નથી એવા નાસ્તિત્વાદિ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક છે, એટલે એ ધર્મોની શબ્દે કરી અભેદવૃત્તિ થઈ

पर्यायार्थिकनयगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यादुपपद्यते ।

એ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારે અભેદવૃત્તિ કહી તે અભેદવૃત્તિ પર્યાયાર્થિક નય ગૌણ કરીએ અને દ્રવ્યાર્થિક પ્રધાન કરીએ તો ઉત્પન્ન થાય છે પણ—

द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः संभवति, (१) समकालमेकत्र नानागुणानामसंभवात्, संभवे वा तदाश्रयस्य तावद्धा भेदप्रसङ्गात्।

દ્રવ્યાર્થિકને ગૌણ કરી પર્યાયાર્થિક મુખ્ય કરીએ તો ગુણોની અભેદ વૃત્તિ નથી ઘટતી કેમકે —

(૧) એક જ વસ્તુમાં એકકાળે જૂદા જૂદા પર્યાયો (ગુણો) અસંભવ છે, અને એક જ સમયે જૂદા જૂદા પર્યાયોની સંભાવના કરી હોય તો તે તે પર્યાયના આશ્રયરૂપ વસ્તુમાં પણ અનેકતા આવશે (જ્યારે આપણે તો એક જ વસ્તુની વાત કરીએ છીએ) તેમજ—

(२) नानागुणानां संबन्धिन आत्मरूपस्य च भिन्नत्वात्, आत्मरूपाऽभेदे तेषां भेदस्य विरोधात्।

નય દ્રવ્ય, પર્યાય, ગુણ, સ્વભાવ

સપ્તભંગી કહી, હવે નય લક્ષણ કહીએ છીએ —

(૧) नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्यैकस्मिन् स्वभावे वस्तु नयति प्रापयतीति नयः ।—વસ્તુના અનેક જૂદા જૂદા સ્વભાવ છે, તેમાંથી તેને વ્યાવૃત્ત (દૂર) કરી એક સ્વભાવમાં આણવી; પ્રાપ્ત કરવી, એનું નામ નય (અથવા)

(૨) प्रमाणेन संगृहीतार्थैकांशो नयः ।—પ્રમાણ વડે સંગૃહેલો જે અર્થ, તેનો એક અંશ તે નય (અથવા)

(૩) ज्ञातुरभिप्रायः श्रुतविकल्पो वा इत्येव ।—જ્ઞાતાના અભિપ્રાય અથવા શ્રુતના વિકલ્પ તે નય (અથવા)

(૪) सर्वथानन्तधर्माध्यासिते वस्तुनि एकांशग्राहको बोधो नय इति-अनुयोगवृत्तौ ।—વસ્તુમાત્રમાં અનંત ધર્મનો અધ્યાસ રહેલો છે, તેમાંથી એક અંશ ગ્રાહક જે જ્ઞાન તે નય (અથવા)

(૫) नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः । (સ્યાદ્વાદ રત્નાકર)—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત કરેલ વસ્તુના અંશને કે અંશોને જે ગ્રહણ કરે, અને બાકીના અંશો અંગે ઉદાસીન રહે, અર્થાત્ બાકીના અંશોનો નિષેધ ન કરે તે નય, (જાતિની અપેક્ષાએ 'અંશ' એ એકવચન લીધું છે) બાકીના અંશોનો નિષેધ (પ્રતિક્ષેપ) કરે તો તે નયાભાસ જાણવું પંચાશકમાં એ અંગે કહ્યું છે કે —

निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूय समासेदुषां।
वस्तूनां नियतांशकल्पनपराः सप्तश्रुतासंगिनः॥
औदासीन्यपरायणास्तदपरे चांशे भवेयुर्नयाः।
चेदेकांशकलङ्कपङ्ककलुषास्ते स्युस्तदा दुर्नयाः॥

અર્થાત્-પ્રમાણવડે નિશ્ચિત અનંત ધર્માત્મક વસ્તુઓના નિયત અંશ (અમુક અંશ) ની કલ્પના કરવામાં તત્પર સાત પ્રકારના શ્રુત બની જાય છે તેમાં જે શ્રુત સ્વકલ્પિત અંશને સ્વીકારી તે સિવાયના બીજા અંશનો નિષેધ નહિ કરતા તેમાં ઉદાસીન રહે છે, તે નય કહેવાય છે, અને જે એકાંત પોતાના જ અંશની કલ્પનારૂપ કલંકપંકથી મલિન છે, અર્થાત્ એક પોતે કલ્પેલો ધર્મ જ સ્વીકારે અને બીજા અંશોનો નિષેધ કરે તે દુર્નય કહેવાય છે

શ્રી જિનના મતમાં કાંઈ પણ વચન નય રહિત નથી, અર્થાત્ જે જે કહ્યું છે તે બધું સાપેક્ષ કહ્યું છે

શ્રી વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે કે —

" नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि।
आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया॥ "

અર્થાત્—શ્રી જિનમતમાં સૂત્ર તેમજ અર્થ નય વિના નથી, અર્થાત્ જે જે કાંઈ કથન છે તે સાપેક્ષ છે, માટે નયવિશારદ, નયના જાણકાર પુરુષોએ કોઈ શ્રોતા મળે તો તેને નય અનુસાર કહેવું, અર્થાત્ શ્રોતાને યોગ્ય સાપેક્ષ જેમ ઘટે તેમ કહેવું

નયાભાસ

પ્રસંગને લઇને નયાભાસનું લક્ષણ કહે છે—

'स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी नयाभास ।'—અર્થાત્ સ્વાભિપ્રેત પોતે ગ્રહણ કરેલો, ઇચ્છેલો એવો જે અર્થનો અંશ તે સિવાયના બીજા અંશનો અપલાપ–નિષેધ (વિપ્રતિપત્તિ) કરતો છતો નયની પેઠે ભાસે, તે નયાભાસ કહેવાય, પણ નય નહિ જેમ, વસ્તુ એકાંત નિત્ય છે, અથવા એકાંત અનિત્ય છે, એવું પ્રતિપાદન કરનાર, બોધ કરનારા અન્ય દર્શનીઓના વચનો

નયના પ્રકાર

વિસ્તારથી વિવક્ષા કરીએ તો નય અનેક પ્રકારના છે, કેમકે જૂદી જૂદી વસ્તુઓમા અનંત અંશોના એક એક અંશને કથન કરનારા વક્તાના જે ઉપન્યાસ (વચન) છે, તે બધા નય છે તે અંગે કહ્યું છે કે—

' जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवाया ।
जावइया नयवाया तावइया चेव परसमया ॥ "

સંમતિ સૂત્ર, ૩-૪૭

અર્થાત્—જેટલા વચનપથ છે, તેટલા નયવાદ છે અને જેટલા નયવાદ છે, તેટલા બધા એકાંત માનવાથી (અરસ્પરસ નિરપેક્ષપણે) પર સમય છે

આમ જોતા વિસ્તારથી સાત નયોનુ પ્રવચન થઇ શકે નહિ, માટે સંક્ષેપથી એનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે—તે (નય) બે પ્રકારના છે (૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક તેજ મગે કહ્યુ છે કે—

'णिच्छयववहारनया मूलिमभेदा णयाण सव्वाणं।
णिच्छयसाहणहेऊ दव्वयपज्जत्थिया मुणह॥'

અર્થાત્—સર્વ નયોના મૂળ ભેદ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય છે, તેમા નિશ્ચય નયના સાધનહેતુ, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક જાણો

દ્રવ્યનુ લક્ષણ

ત્યારે દ્રવ્ય એટલે શુ? દ્રવ્યનુ લક્ષણ શુ?

(૧) "सत् द्रव्यलक्षण।"—'સત્' દ્રવ્યનુ લક્ષણ છે અર્થાત્ જે 'સત્' છે, તે દ્રવ્ય છે ત્યારે 'સત્' એટલે શુ? તો કે—

(૧) "सीदति स्वकीयान् गुणपर्यायान् व्याप्नोतीति सत्।' પોતાના ગુણપર્યાય સાથે જેની વ્યાપ્તિ છે, પોતાના ગુણપર્યાયમા જે રહેલ છે, (અન્યમા નહિ, અથવા જ્યા પોતાના ગુણપર્યાય ત્યા દ્રવ્ય, જ્યા દ્રવ્ય ત્યા તેના ગુણપર્યાય, એ વ્યાપ્તિ અથવા અવિનાભાવ સબધ) તે 'સત' અથવા (૨) "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्।'—જે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા એ ત્રણથી યુક્ત તે સત્ અથવા (૩) अर्थक्रियाकारि सत्।'—જે અર્થક્રિયાકારિ છે તે સત્ આ માટે શુ છે કે—

"यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत्।
यच्च नार्थक्रियाकारि तदत्र परतोऽप्यसत्॥"

અર્થાત્—જે અર્થક્રિયાકારિ છે, તે જ પરમાર્થ સત્ છે, અને જે અર્થક્રિયાકારિ નથી તે પરથી પણ અસત્ છે અથવા—

(૨) 'निजनिजप्रदेशसमूहैरखण्डवृत्त्या स्वभावविभावपर्यायान् द्रवति द्रोष्यति अदुद्रुवदिति द्रव्यम्॥' —પોતપોતાના પ્રદેશ સમૂહ વડે અખંડ વૃત્તિએ રહી સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયને જે પ્રાપ્ત થાય છે, થશે, અને થયા છે, એ દ્રવ્ય (તાત્પર્ય કે એવો કોઈ સમય નથી કે જ્યારે દ્રવ્ય પર્યાય રહિત હોય) એટલે પોતાના (અન્યના નહિ) પ્રદેશમાં અખંડવૃત્તિએ રહી પર્યાયયુક્ત હોય તે દ્રવ્ય અથવા—

(૩) 'गुणपर्यायवद् द्रव्यम्।'—ગુણપર્યાયવાળું તે દ્રવ્ય અથવા—

(૪) 'गुणाश्रयो द्रव्यं।'—ગુણનો આશ્રય (જેમાં ગુણ રહ્યા છે તે) દ્રવ્ય છે જ અને શ્રી વિશેષાવશ્યક વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

+ "दवए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो (सब्भावो)।
दव्वं भव्वं भावस्स भूयभावं च जं जोग्गं॥"

+ સંસ્કૃત છાયા—
द्रवति द्रूयते द्रोरवयवो विकारो गुणानां सद्रावः (सद्भावः)
द्रव्यं भव्यं भावस्य भूतभावश्च यत् योग्यं॥

અર્થાત્—(द्रवण=द्रवति) તે તે પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત થાય છે કે મૂકે છે તે દ્રવ્ય અથવા (द्रुयण=द्रूयत) તે તે પર્યાયો વડે જે ગ્રહાય છે કે મૂકાય છે, તે દ્રવ્ય અથવા (द्रावयवो= द्रोरवयवा) દ્રુ (સત્તા) નો જે અવયવ અથવા વિકાર છે, તે દ્રવ્ય (સત્તાનો અવયવ અથવા વિકાર તે દ્રવ્ય, અહીં આ સત્તા તે મહાસત્તા સમજવી, તેના અવયવ અથવા વિકારરૂપ અવાન્તર સત્તારૂપ દ્રવ્યો પણ થાય છે જ, માટે સત્તાના અવયવ કે વિકારને દ્રવ્ય કહ્યુ) અથવા ગુણો (રૂપ, રસાદિ) ના સદ્ભાવ અથવા સદ્ભાવરૂપ, સમૂહરૂપ, ઘટાદિ તે દ્રવ્ય

તથા ભાવિ પર્યાયને યોગ્ય જે દ્રવ્ય તે પણ દ્રવ્ય. જેમકે રાજપર્યાયને યોગ્ય કુમાર (રાજકુમાર હાલ રાજા નથી, પણ ભવિષ્યમા તે રાજરૂપ પર્યાયને પામે એમ છે, માટે દ્રવ્ય રાજા કહેવાય) તથા ભૂત પર્યાયરૂપ જે દ્રવ્ય તે પણ દ્રવ્ય જેમકે—જે ઘડામા એકવાર ઘૃત હતું, પણ હાલ નથી, છતા તેને ઘૃત ઘટ કહીએ છીએ (ઘીના ઘડારૂપ પર્યાય તે ભૂત પર્યાય થયો, કેમકે વર્ત્તમાનમા તે ઘડામા ઘી નથી, છતા તેને દ્રવ્યથી ઘૃતઘટ કહીએ છીએ) તથા (च) શબ્દથી ભૂત-ભવિષ્યત્ પર્યાયરૂપ જે દ્રવ્ય તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય એમ સમજવુ જેમકે-જે ઘડામા એકવાર ઘૃત હતુ હાલ નથી, ભવિષ્યમા તેમા ઘૃત નાખવાનું છે, એટલે એ દ્રવ્યથી ઘૃતઘટ કહેવાય તાત્પર્ય કે—જે દ્રવ્ય ભૂત પર્યાયને યોગ્ય હોય, અથવા ભાવિપર્યાયને યોગ્ય હોય અથવા ભૂત-ભાવિ બે બને પર્યાયને યોગ્ય હોય, તે દ્રવ્ય કહેવાય, અન્ય નહિ જે પર્યાય વર્ત્તમાનમા ન હોય તો પણ ભૂતકાળમા

હતો, અથવા ભવિષ્યમા થનાર છે, અથવા ભુતમા હતો, વર્ત્તમાનમા નહિ હોવા છતા ભવિષ્યમા થનાર છે, તે પર્યાયવાળુ દ્રવ્ય તે દ્રવ્ય કહેવાય, અન્ય નહિ, નહિ તો પર્યાયમાત્ર અનુભૂતત્વ અને અનુભવિષ્યમાણત્વવાળા હોવાથી પુદ્ગલાદિ સર્વ પર્યાયને દ્રવ્યત્વનો પ્રસગ આવે આ ઉપરોકત શ્રી **વિશેષાવશ્યક**ની ગાથાનો વિસ્તૃતાર્થ થયો એ ગાથામા દ્રવ્યની જે જૂદી જૂદી [૧-૨-૩-૪] ચાર વ્યાખ્યા આપી છે તે સમાવેશ પામે છે

સ્વભાવ–વિભાવ પર્યાય

પ્રસગપ્રાપ્ત સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયનું કથન હવે કરે છે --અગુરુલઘુ દ્રવ્યના જે વિકાર તે સ્વભાવ પર્યાય, તેથી વિપરીત અર્થાત્ સ્વભાવથી ઉલટા પર્યાય તે વિભાવ પર્યાય તેમા અગુરુલઘુ દ્રવ્ય સ્થિર છે, જેમકે સિદ્ધિક્ષેત્ર તે જ અગે **શ્રી સમવાયાગ વૃત્તિ**મા કહ્યુ છે કે —

"गुरुलघु द्रव्यं यत्तिर्यग्गामि वाय्वादि, अगुरुलघु यत्स्थिरं सिद्धिक्षेत्र घटाकारव्यवस्थितज्योतिष्कविमानादी नीति ॥"---અર્થાત્--જે દ્રવ્ય તિર્યગ્ગામિ (તિરછા ચાલવા વાળા) છે તે ગુરુલઘુ દ્રવ્ય કહેવાય, જેમકે વાયુ આદિ અને જે દ્રવ્ય સ્થિર છે, તે અગુરુલઘુ કહેવાય જેમકે-સિદ્ધિક્ષેત્ર તથા ઘટના આકારે વ્યવસ્થિત એવા જ્યોતિષ્કના વિમાન આદિ

ગુણના વિકાર તે પર્યાય,–તે બાર પ્રકારના છે—

(૧) અનંત ગુણ હાનિ
(૨) અસંખ્યાત ગુણ હાનિ
(૩) સંખ્યાત ગુણ હાનિ
(૪) સંખ્યાત ભાગ હાનિ
(૫) અસંખ્યાત ભાગ હાનિ
(૬) અનંત ભાગ હાનિ
(૭) અનંત ભાગ વૃદ્ધિ
(૮) અસંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ
(૯) સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિ
(૧૦) સંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ
(૧૧) અસંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિ
(૧૨) અનંત ગુણ વૃદ્ધિ

નર–નારકાદિ ચતુર્ગતિ અથવા ચોરાશી લાખ યોનિ એ વિભાવ પર્યાય

—•—

દ્રવ્યના સામાન્ય દશ ગુણ

હવે ગુણના વિભાગ દેખાડે છે —

+(૧) અસ્તિત્વ (દ્રવ્ય માત્રનો સામાન્ય ગુણ)
(૨) વસ્તુત્વ (,,)
(૭) ચેતનત્વ (જીવ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)
(૮) અચેતનત્વ (પુદ્ગલાદિ અજીવ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)

+ અસ્તિત્વ આદિ ગુણોના અર્થ સમજવા યોગ્ય છે તે દ્રવ્યના સામાન્ય ગુણ નીચે મુજબ —

(૧) અસ્તિત્વ=અ પણું, (અનુ પણું) 'સત્ દ્રવ્ય લક્ષણ ... તે ... માટે હોવાપણું છે 'नास्ता विघते भाव ।'

(૨) વસ્તુત્વ=સામાન્ય વિશેષાત્મકપણું સમાત્રમાં સામાન્ય અને વિશેષ એ બને અવિનાભાવી સબંધપણે રહેલ છે તેમના માટે 'વસ્તુ' એ ... (૩) દ્રવ્યત્વ—દ્રવ્યનો અર્થ ઉપર જણાવેલ

(3) સામાન્ય વિશેષાત્મક દ્રવ્યત્વ (,,)

(4) પ્રમેયત્વ (,,)

(5) અગુરુલઘુત્વ (,,)

(6) પ્રદેશત્વ (,,)

(9) મૂર્ત્તત્વ (પુદ્ગલ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)

(10) અમૂર્ત્તત્વ (જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ પાચ દ્રવ્યનો જ સામાન્ય ગુણ)

---

(4) પ્રમેયત્વ=પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કે બન્ને) વડે જેનો નિશ્ચય કરી શકાય તે પ્રમેય દ્રવ્યમાત્ર પ્રમેય છે, અર્થાત્ પ્રમાણ વડે તેનુ માપ (નિશ્ચય) થઈ શકે ?

(5) અગુરુલઘુત્વ=આ ગુણ સૂક્ષ્મ અને વચનથી કહી જાય તેમ નથી ષડ્ગુણવૃદ્ધિરૂપ અને ષડ્ગુણહાનિરૂપ પ્રતિક્ષણે વર્ત્તમાન આ ગુણ દ્રવ્યમાત્રમા રહેલો છે તે આગમ પ્રમાણથી જ ગ્રાહ્ય છે કહ્યુ છે કે —

"सूक्ष्म जिनादित तत्त्व हतुभि नैंव हन्यते ।
आज्ञासिद्ध तु तद्ग्राह्यं नान्यथावादिनो जिना ॥"

અર્થાત્—શ્રી જિને કહેલુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જેનો હેતુ વડે ઘાત નથી જ થતો તે આજ્ઞાસિદ્ધ ગણી ગ્રહણ કરી લેવુ કેમકે—શ્રી જિન અન્યથા વાદી નથી

(6) પ્રદેશત્વ=અવિભાગી પુદ્ગલ પરમાણુ જેટલુ ક્ષેત્ર તે પ્રદેશ, તેનો ભાવ તે પ્રદેશત્વ

(7) ચેતનત્વ=જેથી વસ્તુનો અનુભવ થાય તે ચેતનત્વ,

દ્રવ્યના આ દશ સામાન્ય ગુણ છે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આઠ આઠ[1] ગુણ છે

દ્રવ્યના સોળ વિશેષ ગુણ

(૧) જ્ઞાન (૨) દર્શન (૩) સુખ, (૪) વીર્ય,[1] (જીવ દ્રવ્યના વિશેષ ગુણ)

(૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ,[2] (પુદ્ગલના)

(૯) ગતિ હેતુત્વ (ધર્મનો)

(૧૦) સ્થિતિ હેતુત્વ[4] (અધર્મનો)

(૧૧) અવગાહના હેતુત્વ[5] (આકાશનો)

(૧૨) વર્તના હેતુત્વ[1] (કાળનો)

चैतन्यमनुभूतिः स्यात् सा क्रियारूपमेव च ।
क्रिया मनोवचःकायैरन्विता वर्तते ध्रुवम् ॥

અર્થાત્—ચૈતન્યત્વ એ તે અનુભૂતિ (અનુભવ) છે અને તે સક્રિયારૂપ છે અને એ ક્રિયા નિશ્ચયે મન વચન કાયામાં અન્વિત થઈ (અનુયાયિ થઈ) વર્તે

(૮) અચેતનત્વ=અનુભવ રહિતપણું. (૯) મૂર્તત્વ=રૂપ રસ ગંધ, સ્પર્શ સહિતપણું (૧૦) અમૂર્તત્વ=રૂપ આદિરહિતપણું.

૧ જીવ દ્રવ્યમાં (૧) અચેતનત્વ અને (૨) મૂર્તત્વ નથી બાકીના આઠ
પુદ્ગલમાં (૧) ચેતનત્વ અને (૨) અમૂર્તત્વ નથી, ,,
બાકીના, (૧) ... અને (૨) મૂર્તત્વ નથી,

(૧૩) **ચેતનત્વ** (જીવ દ્રવ્યનો જીવ જાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ, અજીવ જાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ.)

(૧૪) **અચેતનત્વ** (અજીવ જાતિ અપેક્ષાએ અજીવનો સામાન્ય ગુણ, જીવ જાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ)

(૧૫) **મૂર્ત્તત્વ** (પુદ્દગલનો સ્વજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ વિજાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ)

(૧૬) **અમૂર્ત્તત્વ** (જીવ, ધર્મ, આકાશ અને કાળ એની અપેક્ષાએ સામાન્ય, પુદ્દગલની અપેક્ષાએ વિશેષ)

(આમ) જીવ અને પુદ્દગલ પ્રત્યેકના છ છ ગુણ છે, બાકીના ચારે દ્રવ્ય પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ગુણ છે છેલ્લા ચાર ગુણ છે, તે સ્વજાતિની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગુણ છે, અને વિજાતિની અપેક્ષાએ વિશેષ ગુણ છે

સ્વભાવ

પ્રસગને લઇને જીવાદિ દ્રવ્યના સ્વભાવ કહે છે —

(૧) અસ્તિ સ્વભાવ,	(૨) નાસ્તિ સ્વભાવ
(૩) નિત્ય સ્વભાવ	(૪) અનિત્ય સ્વભાવ
(૫) એક સ્વભાવ	(૬) અનેક સ્વભાવ
(૭) ભેદ સ્વભાવ	(૮) અભેદ સ્વભાવ
(૯) ભવ્ય સ્વભાવ	(૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ

અને (૧૧) પરમ સ્વભાવ—એ અગ્યાર સ્વભાવ છે તે દ્રવ્યના સામાન્ય સ્વભાવ છે, એટલે દ્રવ્યમાત્રમા એ અગ્યાર સ્વભાવ સામાન્ય છે તથા—

(૧) ચેતન સ્વભાવ—(આ જીવનો સ્વજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, વિજાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે; વસ્તુત જીવમા જ છ, ઉપચારે 'પુદ્ગલ'મા આરોપાય છે)

(૨) અચેતન સ્વભાવ—(આ અજીવનો અજીવ જાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, જીવ જાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે, જીવ શિવાય બાકીના દ્રવ્યોમા જ છે, પણ ઉપચાર જીવમા આરોપાય છે)

(૩) મૂર્ત્ત સ્વભાવ—(આ પુદ્ગલનો સ્વજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છ, વિજાતિ અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે, પુદ્ગલમા જ છે, પણ ઉપચારે જીવમા પણ આરોપાય છે)

(૪) અમૂર્ત્ત સ્વભાવ—(પુદ્ગલ શિવાય બાકીના જ દ્રવ્યોમા છે, અને તે તે દ્રવ્યોના અપેક્ષાએ સામાન્ય સ્વભાવ છે, પુદ્ગલની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે 'અમૂર્ત્તતા' વસ્તુત પુદ્ગલમા નથી, પણ અપેક્ષાવિશેષે પુદ્ગલમા તેનો ઉપચાર થાય છે)

(૫) એક પ્રદેશ સ્વભાવ—(આ જીવ અને પુદ્ગલમા જ છે, તે એની અપેક્ષાએ આ સામાન્ય સ્વભાવ છે, બાકીના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે)

(૬) અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ અથવા બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ—(કાળ શિવાય બાકીના બધા દ્રવ્યોમા આ છે, તો જેમા છે તેની અપેક્ષાએ આ સામાન્ય સ્વભાવ છે, કાળની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે)

(૭) વિભાવ સ્વભાવ—(આ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યમા છે, બાકીનામા નથી, એટલે જીવ-પુદ્ગલની અપેક્ષાએ આ સામાન્ય સ્વભાવ છે, બાકીનાની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્વભાવ છે) અપેક્ષાવિશેષ બીજા દ્રવ્યોમા પણ કોઈ કોઈ આચાર્યોના મતે આરોપાય છે

(૮) શુદ્ધ સ્વભાવ—(વસ્તુત આ બધા દ્રવ્યોમા છ, પણ ઉપાધિ અપેક્ષાએ જીવ-પુદ્ગલ અશુદ્ધ પણ છ એટલે આને વિશેષ સ્વભાવ કહ્યો છે)

(૯) અશુદ્ધ સ્વભાવ—(જીવ અને પુદ્ગલના અનાદિ સયોગસબધરૂપ ઉપાધિને લઇને આ સ્વભાવ એ બેમા જ છે, બાકીનામા નથી તથાપિ અપેક્ષાવિશેષ કોઈ મત પ્રમાણે ધર્મ, અધર્માદિમા પણ એનું આરોપણ થાય છે)

(૧૦) ઉપચરિત સ્વભાવ (?)

આ દશ વિશેષ સ્વભાવ કહ્યા એટલે સામાન્ય સ્વભાવ અગ્યાર અને વિશેષ દશ મળી કુલ એકવિશ સ્વભાવ થયા

તેમા જીવ અને પુદ્ગલના પ્રત્યેકમા એકવિશે સ્વભાવ છે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશમા અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ અને બીજા પાચ (અચેતનત્વ, અમૂર્ત્તત્વ, એક પ્રદેશત્વ, બહુ પ્રદેશત્વ અને શુદ્ધત્વ) મળી સોળ સ્વભાવ છ કાળમા અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ અને બીજા ચાર (અચેતનત્વ અમૂર્ત્તત્વ, શુદ્ધત્વ અને ઉપચરિતત્વ) મળી પદર સ્વભાવ છે એ જ મતે કહ્યુ છે કે—

"एकविंशति भावाः स्युर्जीवपुद्गलयोर्मताः ।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥"

અર્થાત્—જીવ અને પુદ્ગલ એ દરેકના એકવિંશ સ્વભાવ છે, ધર્માદિ (ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ)ના સોળ છે, અને કાળના પંદર કહ્યા છે

સ્વભાવ પણ ગુણ–પર્યાયનાx અંતર્ભૂત જ સમજવા (સ્વભાવ+ ગુણ–પર્યાયથી જૂદા નથી, તેમાં જ તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે), નહિ તો દ્રવ્યનું લક્ષણ બનાવ્યું, તેમાં ગુણપર્યાયની પેઠે તેનું પણ ગ્રહણ થાત

x પણ એટલું વિશેષ કે ગુણ છે તે ગુણીમાં જ રહે છે, અને સ્વભાવ ગુણ–ગુણી બન્નેમાં રહે છે કેમકે ગુણ–ગુણી બન્ને પોતપોતાની પરિણતિમાં પરિણમે છે, અને જે પરિણતિ છે તે જ સ્વભાવ છે અથવા- 'तत्तत्परिणामपरिणतं वस्तु भावो विधीयते ।'—અર્થાત્ તત્ક્ષણ પર્યાયમાં આકાર થએલી (પરિણમેલી) જે વસ્તુ તે ભાવ (સ્વભાવ) કહેવાય છે

+આ એકવિંશ સ્વભાવના અર્થ સમજવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે લખ્યા છે —

(૧) અસ્તિ સ્વભાવ=સ્વભાવ લાભથી કદી પણ દૂર ન હોવું તે, અથવા સ્વરૂપે કરી સદા હોવું તે स्वभावलाभादच्युतत्वा दस्ति स्व०

(૨) નાસ્તિ સ્વભાવ=પરરૂપ કરી કદી ન હોવું તે परस्वरूपणाभावान्नास्तिस्व०

(૩) નિત્ય સ્વભાવ=આ વસ્તુ તો પેલી જ કે જે પૂર્વે અનુભવી

હતી તે જ એવો બોધ જે વડે થાય છે, તે તે વસ્તુનો નિત્યસ્વભાવ. વસ્તુ પર્યાયવાળી હોવાથી ક્રમે ક્રમે તેના પર્યાય બદલાયા કરે, તથાપિ [પર્યાયાંતર થયેલ હોવા છતાં પણ] તે વસ્તુને જોતાં એમ થાય છે કે આ તો પેલી જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી અથવા અનુભવી હતી, તે આવું જ્ઞાન થાય છે તે તે વસ્તુના નિત્ય સ્વભાવને લઈને જ. વસ્તુમાં એવો નિત્ય સ્વભાવ ન હોય, તો ફરી પણ જેના પર્યાય બદલી ગયા છે એવી વસ્તુનો,– આ તો આ જ, પૂર્વે અનુભવી હતી તે,–એવો બોધ ન જ થાય. અથવા કુંડળ અને સોનું સોનાનો કડારૂપ પર્યાય પલટાઈને કુંડળ પર્યાય થયો, પણ સોનું તો તે જ–નિત્ય. निज निजनानापर्यायेषु तदेवेदमिति द्रव्यस्योपलम्भान्नित्यस्वभावः ।

(૪) અનિત્ય સ્વભાવ=દ્રવ્યનું પર્યાય પરિણામપણું. અથવા ઉત્પાદ–વ્યય જેથી થાય છે તે વસ્તુનો તે અનિત્ય સ્વભાવ. तस्याऽप्यनेकपर्यायपरिणामित्वादनित्यस्वभावः ।

(૫) એક સ્વભાવ=જેમ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ સહભાવી સ્વભાવોનો એકરૂપ આધાર ઘટ છે, એ ઘટનો એક સ્વભાવ. તેમ દ્રવ્યમાત્રનો તેના સહભાવી ગુણોનો એકરૂપ આધાર તે એક સ્વભાવ. स्वभावानामेकाधारत्वादेकस्वभावः ।

(૬) અનેક સ્વભાવ=આકાશ એકરૂપ છતાં તેમાં પર્યાયનયની દૃષ્ટિ કરીએ, તો અનેક આકાશ લાગે. જેમકે—ઘટાકાશ, લોકાકાશ, અલોકાકાશ. તેમ દ્રવ્યમાત્ર સ્વરૂપે એક છતાં પર્યાયરૂપે અનેક તે તેનો અનેક સ્વભાવ. एकस्याप्यनेकस्वभावोपलम्भादनेकस्व० ।

(૭) ભેદ સ્વભાવ=ગુણ–ગુણી, પર્યાય–પર્યાયી, ધર્મ–ધર્મી એ વગેરેના સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણાદિ ભેદથી વસ્તુનો ભેદ સ્વભાવ. गुणगुण्यादिसंज्ञाभेदाद् भेदस्वभावः ।

તેનું પણ કથન થઈ ગયું એમ સમજવું અને એ પર્યાયાર્થિક

(૮) અભેદ સ્વભાવ=ગુણ-ગુણી આદિ ધર્મ-ધર્મી એ આદિ અભેદ વૃત્તિએ જોતાં એ દ્રવ્યનો અભેદ સ્વભાવ. गुणगण्याद्यभेदस्वभावाद् भेदस्वभावः ।

(૯) ભવ્ય સ્વભાવ=ભાવિ કાલ-આગામી કાલમાં પરિણમન જે તે તેનું કર્મિક નિમિત્તના આવિર્ભાવથી પ્રગટ થતું અર્થાત્ આગામી કાલે પરસ્વરૂપાકાર પરિણમવું તેનું નામ ભવ્ય સ્વ. भावि काले परस્वरूपाकारभवनाद् भव्यस्वभाव ।

(૧૦) અભવ્ય સ્વભાવ=ત્રણે કાલમાં (પર સ્વભાવમાં મળ્યા હોવા છતાં) પરસ્વરૂપાકાર ન થવું એ દ્રવ્યનો અભવ્ય સ્વભાવ. काल त्रयेऽपि परस्वरूपाकाराभवनादभव्यस्वभाव । જે માટે કહ્યું છે કે—

अण्णोण्णं पविसन्ता दिन्ता ओगास अण्णमण्णस्स ।
मेलंतावि अ णिच्चं सगसगभावं न विजहंति ॥'

અર્થાત્—દ્રવ્ય અન્યોન્ય પ્રવેશ કરતાં છતાં અરસપરસ અવકાશ આપતાં છતાં અને નિત્ય મળ્યાં છતાં પોતપોતાનું સ્વરૂપ તજતાં નથી

(૧૧) પરમ સ્વભાવ=पारिणामिकभावप्रधानत्वेन परम स्वभाव । પારિણામિક ભાવની પ્રધાનતાને લઈને પરમ સ્વભાવ તાત્પર્ય કે-જે જે દ્રવ્યમાં જે જે પારિણામિક ભાવ પ્રધાન (મુખ્ય) છે, તે તે તેનો પરમ સ્વભાવ છે જ્ઞાન એ આત્માનો પરમ સ્વભાવ, કેમકે આત્માના પારિણામિક ભાવમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે

(૧૨) ચૈતનસ્વભાવ=જે વડે અનુભવ થાય તે ચેતનસ્વભાવ.

(૧૩) અચૈતનસ્વભાવ=ચેતનસ્વભાવથી ઉલટો તે અચેતન

નય દ્રવ્યાર્થિક નય સાથે મિશ્રિત હોઇ, દ્રવ્યનો વિશેષ બોધ આપે છે, તાત્પર્ય કે–પર્યાયાર્થિક નય તે દ્રવ્યાર્થિક

---

(૧૪) મૂર્ત્ત સ્વભાવ=રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ જેને લઇ જણાય, તે મૂર્ત્ત સ્વભાવ

(૧૫) અમૂર્ત્ત સ્વભાવ=મૂર્ત્તથી ઉલટો અમૂર્ત્ત સ્વ૦

(૧૬) એક પ્રદેશ સ્વ૦=અકત્વપરિણતિરૂપ અખંડાકાર અવિ વેશનુ જે ભાજનપણે તે એકપ્રદેશ સ્વ૦

(૧૭) બહુ પ્રદેશ સ્વ૦=ભિન્નપ્રદેશયોગન લઇને તથા ભિન્ન પ્રદેશની કલ્પના કરીને જેથી અને પ્રદેશ વ્યવહાર યોગ્યતા થાય, તે અનેક પ્રદેશ સ્વ૦

(૧૮) વિભાવ સ્વ૦=સ્વભાવથી ઉલટો તે વિભાવ સ્વ૦

(૧૯) શુદ્ધ સ્વ૦=જે કેવળ શુદ્ધ ભાવ, અર્થાત્ ઉપાધિરહિત અંતરૂ ભાવ પરિણતિ તે શુદ્ધ સ્વ૦

(૨૦) અશુદ્ધ સ્વ૦=શુદ્ધથી ઉલટી, અર્થાત્ ઉપાધિ સહિત ભાવભાવ પરિણમન યોગ્યતા, તે અશુદ્ધ સ્વ૦

(૨૧) ઉપચરિત સ્વ૦=નિયમિત સ્વભાવનુ અન્યત્ર ઉપચાર રૂપે કહેવુ તે તો ઉપચરિત સ્વ૦ આ ઉપચરિત સ્વભાવ બે પ્રકારનો છે—(૧) કર્મજ—કર્મજનિત (૨) સહજ–સ્વાભાવિક (૧) તેમા પરમના સબંધને લઇને જીવને મૂર્તપણ તથા અચેતનપણ આરોપવુ તે કર્મજ ઉપચરિત સ્વભાવ છે (કર્મના સબંધ રહે ત્યાં સુધી ઉપચાર પણ દૂર થાય છે આ જ પ્રમાણે મગ

નયન સાપેક્ષ છે, નિરપેક્ષ નથી, એટલે પર્યાયાર્થિક નયથી દ્રવ્યના વિશેષ ગુણની પ્રતિપત્તિ (નિશ્ચય) થાય છે એ અંગે કહ્યું છે કે —

કર્મને અમૂર્ત ચેતનાત્મક કહીએ છીએ તે ઉપચારે લઈને આ કર્મજ ઉપચરિત સ્વભાવ થયો) (૨) સિદ્ધાત્મામાં પરજ્ઞાતૃત્વ, પર દર્શકત્વ માનવું તે સ્વાભાવિક ઉપચરિત સ્વભાવ છે

જે જે એકવિંશ સ્વભાવ કહ્યા તે બધા સાપેક્ષ છે હવે કોઈ એ સ્વભાવોને ન માને અથવા એકાંતે માને તો શું વિરોધ આવે એ પણ જાણવા જેવું છે તે પણ આપ આલાપપદ્ધતિ અનુસાર નીચે ટાંકીએ છીએ —

" दुर्नयकान्तमारूढा भावाना स्वार्थिका हि त ।
स्वार्थिकाश्च विपर्यस्ता सकलङ्का नया यत ॥ ' नय ૨૪

અર્થાત્—પદાર્થોને દુર્નયરૂપ એકાંતપણે ગ્રહણ કરનાર નય સ્વાર્થિક , અને જે સ્વાર્થિક છે તે વિપર્યાસવાળા છે અને વિપર્યાસવાળા હોવાથી તે સકલંક છે तत्कथ ? એમ કેવા પ્રકારે એકાંત ગ્રહણ કરનાર વિપર્યસ્ત હોય ન રહે છે ? तथाहि–જુઓ આ પ્રમાણે —

(૧) सर्वथैकान्तेन सद्रूपस्य न नियतार्थव्यवस्था सङ्करादिदोषत्वात् तथाऽसद्रूपस्य सकलशून्यताप्रसंगात् नित्यस्यैकरूपत्वादेकरूपस्यार्थक्रियाकारित्वाभाव । अर्थक्रियाकारित्वाभावे द्रव्यस्याऽप्यभाव ।×

×સ્વ. લેખક આ નોટ માટે જ નથી અપૂર્ણ રહેલા દીર્ઘ
૧ જિજ્ઞાસુએ આલાપપદ્ધતિ અને નોંધ રત્ન—ભગવાન ઉપર

"नानास्वभावसंयुक्तं द्रव्यं ज्ञात्वा प्रमाणतः ।
तच्च सापेक्षसिद्ध्यर्थं स्यान्नयैर्मिश्रितं कुरु ।"

અર્થાત્—જૂદા જૂદા અનેક સ્વભાવથી સંયુક્ત દ્રવ્યને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જાણીને, તે દ્રવ્યની સાપેક્ષ સિદ્ધિ અર્થે કથંચિત્ નય સાથે મેળાવો (તાત્પર્ય કે 'અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ' આદિ સ્વભાવો દ્રવ્યના છે એમ પ્રમાણ વડે જાણ્યું, પણ 'અસ્તિત્વ' અને 'નાસ્તિત્વ' એ ધર્મો તો પ્રગટ વિરોધી દેખાય છે, તો એવા બે વિરોધી ધર્મ એક દ્રવ્યમાં કેમ રહે એવો પ્રશ્ન થશે, તો તે પ્રશ્નના સમાધાન માટે નય વડે બતાવો કે દ્રવ્યના એ ધર્મ સાપેક્ષપણે કહ્યા છે, અર્થાત્ દ્રવ્યનું 'અસ્તિત્વ' સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે, 'નાસ્તિત્વ' પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ છે. માણસનું **પુત્રપણે હોવું** પિતાની અપેક્ષાએ છે, **પુત્રપણે ન હોવું** એ પોતાના પુત્ર **કે સ્ત્રી આદિની અપેક્ષાએ છે**.)

દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય

પૂર્વોક્ત (ઉપર જેનું લક્ષણ ગણાવ્યું તે જ) દ્રવ્ય જ છે અર્થ અથવા પ્રયોજન જેનું, તે દ્રવ્યાર્થિક નય એના યુક્તિ કલ્પનાએ કરી દશ ભેદ થાય છે —

(૧) અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે-ગુણપર્યાયસ્વભાવં દ્રવ્યં। ગુણપર્યાય છે સ્વભાવ જેનો, તે દ્રવ્ય (દ્રવ્યની આ વ્યાખ્યા અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયને લઈને છે જેમકે-એક દ્રવ્ય જાણતા તેને અનુયાયી (અન્વયી) તેના ગુણ-પર્યાય પણ જાણ્યા જાય અથવા સામાન્યનો બોધ થતા, તેને અનુયાયી (અન્વયી) વિશેષનો બોધ પણ થાય સુવર્ણ જોતા એને અનુયાયી (તેમાં અન્વયરૂપે રહેલા તેના પર્યાય) કુંડલ, કડા પણ યાદ આવી જાય (એ પર્યાયનો દ્રવ્યમાં અન્વય ધર્મ રહ્યો છે તેને લઈને)

(૨) સ્વદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્ર૦ ન૦—જેમકે-સ્વદ્રવ્યચતુષ્ટયાપેક્ષયા દ્રવ્યમસ્તિ। સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ એ સ્વજાતિની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સત્ છે

(૩) પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્ર૦ ન૦—જેમકે-પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા દ્રવ્યં નાસ્તિ। પર દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અસત્ છે

(૪) પરમ ભાવ ગ્રાહક દ્ર૦ ન૦—જેમકે-જ્ઞાનમય આત્મા। જ્ઞાનવાળો તે આત્મા અહી આ માના અનેક સ્વભાવ।

(જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, સુખ આદિ) માંથી તે બધામાં મુખ્ય (પરમ સ્વભાવ) સ્વભાવ જે જ્ઞાન તે લીધું दर्शनमय आत्मा, सुखमय आत्मा ઈત્યાદિ પણ કહેવાય, પણ **પરમ ભાવ ગ્રાહક** નયે તો ज्ञानमय आत्मा। એમ જ કહેવાય પુદ્ગલાદિ અજીવથી આત્માનો ભેદ દેખાડનાર (distinguishing) જ્ઞાન છે

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—જેમકે- जीव सिद्धसदृश शुद्धात्मा। જીવ છે તે સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ આત્મા છે (અહીંઆ જીવને વળગેલી જે કર્મવર્ગણા તેની અપેક્ષા ન કરીએ અને જીવના મૂળ સ્વરૂપે જોઈએ, તો જીવ માત્ર સિદ્ધ જેવા શુદ્ધ આત્મા છે આ અંગે કહ્યુ છે કે —

"मग्गणगुणठाणेहिं य चउदसहिं हवंति तह असुद्धणया। विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया॥" શ્રી દ્રવ્ય સંગ્રહ, ૧૩

અર્થાત્—માર્ગણા અને ગુણસ્થાનક આદિથી સંસારી જીવના જે ભેદ પાડવામાં આવે છે તે અશુદ્ધ નયને લઇને, શુદ્ધ નયને લઈને તો જીવ માત્ર એક સરખા શુદ્ધ છે એમ જાણવું શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનો આ એક ભેદ થયો તેમજ (૨)—

(૬) ઉત્પાદ વ્યય ગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—ઉત્પાદ અને વ્યયને ગૌણ કરી સત્તા (ધ્રૌવ્ય) ને મુખ્ય ગ્રહણ કરનાર શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦ જેમકે—द्रव्य नित्यं, દ્રવ્ય નિત્ય છે (અહીંઆ દ્રવ્યનું સર્વદા અવિચ્યુ

હોવાપણું એ મુખ્ય ગ્રહણ કર્યું છે, અને તેથી કરીને દ્રવ્ય નિત્ય એમ કહ્યુ, કેમકે ઉત્પાદ વ્યયરૂપ પર્યાય એ તો ક્ષણે ક્ષણે ઉપજે છે, વણસે છે, પલટાય છે, પણ દ્રવ્યની મૂળ સત્તા તો સદા કાયમ જ છે તેમજ (૩)—

(૭) **ભેદ કલ્પના નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્ર૦ ન૦**—ભેદની કલ્પનાની અપેક્ષા ન રાખે એવો ત્રીજો શુદ્ધ દ્રવ્ય નય જેમકે—**निजपर्यायस्वभावाद्भिन्नं द्रव्य।** પોતાના ગુણ, પર્યાય, સ્વભાવથી અભિન્ન તે દ્રવ્ય

(૮) **કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦**—કર્મની ઉપાધિની અપેક્ષા રાખીને દ્રવ્ય અંગે કહેવું, તે કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦ જેમકે—**क्रोधादिकर्मजभाव आत्मा** ક્રોધાદિ કર્મભાવવાળો આત્મા (અહીં આ આત્માને ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળો કહ્યો, તે કર્મની ઉપાધિને લઈને, જે સમયે જે દ્રવ્ય જેવા ભાવે પરિણમે, તે સમયે તે દ્રવ્ય તે ભાવવાળું ગણાય છે, એટલે કર્મને લઈને ક્રોધાદિ ભાવમાં પરિણમેલ આત્મા ક્રોધાદિ ભાવવાળો કહેવાય છે, તેમજ લોહપિંડ ભઠ્ઠીમાં ગાળીએ ત્યારે અગ્નિરૂપે પરિણમે છે, અને તે વખતે અગ્નિ રૂપે કહેવાય છે તેમજ આત્મા પણ જે સમયે જેવા ભાવે પરિણમે, તે સમયે તે ભાવરૂપ કહેવાય છે જ્ઞાનીઓએ એ કારણે આત્માના આ૦ ભેદ કહ્યા છે —

'द्रव्य कषाययोगावुपयोगौ ज्ञानदर्शने चेति।
चारित्र वीर्यं चेत्यष्टविधा मार्गणा तस्य॥"

—**શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક કૃત શ્રી પ્રશમરતિ-૧૯૯**

અર્થાત્—(૧) દ્રવ્ય આત્મા, (૨) કષાય આત્મા, (૩)

યોગ આત્મા, (૪) ઉપયોગ આત્મા, (૫) જ્ઞાન આત્મા, (૬) દર્શન આત્મા, (૭) ચારિત્ર આત્મા, (૮) વીર્ય આત્મા, એ આઠ પ્રકારે તેની (આત્માની) માર્ગણા (ગવેષણા-પરીક્ષા કરવી) અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનો આ એક ભેદ થયો તેમજ [૨]—

(૯) ઉત્પાદ વ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦—એકજ સમયમા દ્રવ્યને ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રૌવ્ય યુક્ત કહેવુ જેમકે—एकस्मिन् समये द्रव्यमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम् । અથવા સુવર્ણનું જે સમયે કડારૂપે ઉપજવુ, તેજ સમયે કુંડલરૂપે નાશ પામવુ, પણ સોનારૂપે તો ધ્રુવ રહેવુ દ્રવ્ય સત્તારૂપે નિત્ય હોવા છતા, પર્યાયરૂપે ઉપજે-વણસે છે, એથી ઉત્પાદવ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦ કહ્યો તેમજ (૩)—

(૧૦) ભેદકલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્ર૦ ન૦— ગુણ-ગુણીમા ભેદની અપેક્ષા રાખીને દ્રવ્યનું કથન કરવું તે જેમકે—आत्मनो दर्शनज्ञानादयो गुणा । દર્શન-જ્ઞાનાદિ એ આત્માના ગુણ છે (અભેદની અપેક્ષાએ કહ્યું [illegible] આત્મા એ જ જ્ઞાનાદિ ગુણ-ગુણી જૂદા [illegible] કહેવ પણ અહી ભે૦ દષ્ટિએ દ્રવ્યનું કથન કર્યું [illegible] ગુણ-ગુણી બે જૂદા નથી, તથાપિ ભેદકલ્પના [illegible] અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી એમ કહેવાય છે

દ્રવ્યાર્થિક નયના આ [illegible]

પર્યાયાર્થિક નય

હવે પર્યાયાર્થિક નયનુ વ્યાખ્યાન કરે છે —

+ 'पर्येति उत्पादमुत्पत्ति विपत्तिं च प्राप्नोतीति पर्यायः । અર્થાત ઉત્પત્તિ (ઉત્પાદ) તથા વિપત્તિ (વિનાશ)ને પામે તેનું નામ પર્યાય એ અંગે કહ્યુ છે કે —

"अनादिनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥"

અર્થાત્—અનાદિ અનંત એવુ જે દ્રવ્ય (સત્તારૂપે શાશ્વત, નિત્ય એવુ જે દ્રવ્ય) તેમા તેના પર્યાય પ્રતિક્ષણે, (જેમ પાણીમા તરંગ ઉપજે છે અને વણસે છે તેમ) ઉપજે છે અને વણસે છે

અગાઉ (પૃ ૩૪) જે છ પ્રકારના વૃદ્ધિરૂપ અને છ પ્રકારના હાનિરૂપ મળી બાર સ્વભાવપર્યાય અને નર નારકાદિરૂપ વિભાવપર્યાય કહ્યા છે તે અહિંઆ પર્યાય શબ્દે સમજવા

પર્યાયના બે પ્રકાર છે —(૧) સહભાવિ પર્યાય (૨) ક્રમભાવિ પર્યાય તે અંગે કહ્યુ છે કે —

"पर्याया द्विविधः, क्रमभावी सहभावी च सहभावी गुण इत्यभिधीयते, पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य व्यक्ति व्यापिनोऽभिधानान्न दोष इति ॥"

+ स्वभावविभावरूपतया याति पर्येति परिणमतीति पर्यायः । આલાપપદ્ધતિ —સ્વભાવ-વિભાવરૂપે જે પરિણમે છે તે પર્યાય

અર્થાત્—પર્યાય દ્વિવિધ-(૧) ક્રમભાવી, (૨) સહભાવી, સહભાવી પર્યાય તે ગુણ કહેવાય છે ગુણને પર્યાય કહ્યો તેમા દોષ નથી, કેમકે ગુણ છે તે સ્વ વ્યક્તિવ્યાપિ પર્યાય* સામાન્ય છે

તેમા (૧) સહભાવી પર્યાય તે ગુણ—જેમકે, આત્માના વિજ્ઞાન વ્યક્તિ-શક્તિ+ આદિ અને (૨) ક્રમભાવી પર્યાય તે **પર્યાય** જેમકે-સુખ, દુ ખ, હર્ષ, શોક આદિ આત્માના પર્યાય (અહી એમ સમજવાનુ છે કે જ્ઞાનાદિ પર્યાયાંતર થાય તોપણ જ્ઞાનાદિ, અને સુખ પર્યાયાંતર થાય તો દુ ખ, હર્ષ પર્યાયાંતર થાય તો શોક, માટે જ્ઞાનાદિને સહભાવિ પર્યાય (ગુણ) કહ્યા, અને સુખ,દુ ખાદિને ક્રમભાવી (પર્યાય) કહ્યા દાખલા તરિકે જુઓ-અત્યારે આપણે સુખ અનુભવીએ છીએ, (અનુભવવુ, જાણવુ, વેદવુ એ એક જ છે), તેમા સુખ પણ પર્યાય છે અને સુખનુ જે જ્ઞાન (અનુભ

* સ્વવ્યક્તિવ્યાપિ પર્યાય સામાન્ય છે અર્થાત્ (વ્યક્તિરૂપ) જૂદા જૂદા જે પર્યાય તે બધામા સામાન્યપણે વ્યાપેલો (રહેલો) જે પર્યાય તે ગુણ છે

+ અહી આત્માનો વિજ્ઞાન વ્યક્તિ-શક્તિ આદિ ગુણ કહ્યો તેમા એમ સમજવાનું છે કે આત્માનો ગુણ જ્ઞાન આદિ છે પણ તે જ્ઞાનાદિ કોઇમા વ્યક્તિરૂપે છે, કોઇમા શક્તિરૂપે છે અર્થાત્ કોઇમા (જેમકે કેવલિમા) સંપૂર્ણ વ્યક્ત-પ્રગટ થયા છે, કોઇમા સત્તારૂપે જ (શક્તિ રૂપે જ) રહેલા છે (જેમકે સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ) પણ છે તો ખરા જ

વન, વેદન) તે પણ પર્યાય છે અને ક્ષણ પછી વાગે કે દુ:ખ વેદીએ, ત્યારે દુ:ખ પણ પર્યાય છે અને એ દુ:ખનું જ્ઞાન (અનુભવન, વેદન) એ પણ પર્યાય છે, પણ પ્રથમ ક્ષણે સુખપર્યાય હતો તે પલટી બીજે ક્ષણે દુ:ખપર્યાય થયો, માટે સુખ-દુ:ખ **ક્રમભાવી** પર્યાય ગણાય, અને વેદવારૂપ (જાણવારૂપ, અનુભવવારૂપ) પર્યાય તો બન્ને ક્ષણે સુખ દુ:ખ બન્નેમાં તે રૂપ જ રહ્યો છે, માટે **સહભાવી**)

સ્વભાવ દ્રવ્ય, સ્વભાવ ગુણ, વિભાવ દ્રવ્ય અને વિભાવ ગુણ એ વડે કરીને પર્યાય+ પણ ચાર પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) **સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય**—ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન સિદ્ધ પર્યાય

(૨) **સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય**—જીવની જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયી

\+ પર્યાય બે પ્રકારના છે -(૧) **અર્થ પર્યાય** (૨) **વ્યંજન પર્યાય** તે પ્રત્યેક પાછા સ્વભાવ દ્રવ્ય સ્વભાવ ગુણ વિભાવ દ્રવ્ય અને વિભાવ ગુણ કરીને આમ ચાર પ્રકારના છે

તેમાં દ્રવ્યમાં અર્થપર્યાયને ગ્રહણ કરે છે વ્યંજનમાં જીવ અને પુદ્ગલ પ્રકારે છે તે અંગે કહ્યું છે –Refer શ્લોક P 13 **અર્થપર્યાય** સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વર્તમાન માનસ્પર્શી છે **વ્યંજન પર્યાય** ત્રિકાલવર્તી છે

'प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनार्थक्रियाकारित्वोपलक्षितो व्यञ्जनपर्यायः भूतभविष्यत्त्वसंस्पर्शरहितं वर्तमानकालावच्छिन्नं वस्तुस्वरूपं च अर्थपर्यायः ॥' —તર્કભાષા, નય પરિચ્છેદ

(૩) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય—જીવની ચાર ગતિ અથવા ચોરાશી લાખ યોનિ

(૪) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય—જીવના મતિ આદિ—આ જીવ દ્રવ્યના ચાર પ્રકારના વ્યંજનપર્યાય કહ્યા. તેમજ પુદ્ગલદ્રવ્યના પણ—

(૫) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય—અવિભાગિ પુદ્ગલ પરમાણુ

( ) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય—પુદ્ગલ પરમાણુના એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને બે અવિરુદ્ધ સ્પર્શ

(૭) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય—દ્વિ અણુ, ત્રિ અણુ આદિ

(૮) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય—રસથી રસાંતર, ગંધથી ગંધાંતર, વર્ણથી વર્ણાંતર, સ્પર્શથી સ્પર્શાંતર

આ ચાર વ્યંજન પર્યાય કહ્યા +

+કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જીવ અને પુદ્ગલના આ ચાર ચાર વ્યંજન પર્યાય બતાવ્યા પણ બાકીનાં ચાર દ્રવ્યના કેમ ન કહ્યા ? તો તેનો જવાબ આ છે—

" धर्माधर्मनभःकाला अर्थपर्यायगोचराः ।
व्यञ्जनेन तु संबद्धौ द्वावन्यौ जीवपुद्गलौ ॥ "

અર્થાત્—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ અર્થપર્યાય ગોચર—અર્થપર્યાયને પ્રકાશ કરે છે. વ્યંજનપર્યાય વડે વ્યંજનપર્યાય તો તે સિવાયનાં બે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય

એ પ્રકારે એકત્વ, પૃથક્ત્વ આદિ પણ પર્યાય છે કહ્યું છે કે—

"एगत्तं च पुहत्तं च संखा संठाणमेव च ।
संजोगो य विभागा य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥"

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

અર્થાત્—એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ, વિભાગ, અને (ચ) થી જૂનું, નવું, પર, અપર, દૂર, નિકટ એ વગેર પર્યાયના લક્ષણ છે +

પર્યાયાર્થિક નય

પર્યાય જ છે અર્થ (પ્રયોજન) જેનો, તે **પર્યાયાર્થિક** નય—(અર્થાત્ પર્યાયાર્થિક નય પર્યાયને જ અવલંબે છે) આ પર્યાયાર્થિક નયના પણ છ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) **અનાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય**—જેમકે—पुद्गलपर्यायो मेर्वादि नित्य । મેરુ આદિ પુદ્ગલ પર્યાય નિત્ય છે (મેરુ, શાશ્વતી પ્રતિમા, રત્નપ્રભાદિક પૃથ્વી, જ્યોતિષ્ક વિમાન એ વગેરે પુદ્ગલ પર્યાયો નિત્ય છે અસંખ્યાતા કાળમાં અન્યોન્ય પુદ્ગલ સંક્રમ થયા કરે, તથાપિ સંસ્થાન તો તેને એ, માટે અનાદિ નિત્ય પર્યાય)

+ જેમકે—આ [illegible] પરમાણુનો [illegible] એક છે, એવું 'એકત્વ' જ્ઞાન જેનાથી થાય તે 'એકત્વ પર્યાય' તેમજ આ ચીજ આનાથી પૃથક્ (અલગ) અથવા દૂર, અથવા પાસે અથવા જૂની અથવા નવી અથવા પર, અથવા અપર છે અથવા આ ચીજ આટલી સંખ્યામાં છે અથવા આવા આકારની છે, આની સાથે સંયુક્ત છે અથવા આનાથી વિયુક્ત છે ઈત્યાદિ જ્ઞાન (પ્રતીતિ) જેને કરીને થાય છે, તેને પર્યાય સમજવા

(૨) સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય—જેમકે—सिद्धपर्यायो नित्य । સિદ્ધ પર્યાયની આદિ થઇ, કેમકે સર્વ કર્મ ક્ષય થયા પછી સિદ્ધ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય માટે સાદિ, પણ પર્યાયનો નાશ કદી નહિ થતો હોવાથી નિત્ય

(૩) **સત્તાને ગૌણ કરી ઉત્પાદ-વ્યય ગ્રાહક અનિત્ય શુદ્ધ પ૦ નય**—સત્તાને ગૌણ કરી ઉત્પાદ-વ્યયને મુખ્ય ગ્રહણ કરનારો જે સ્વભાવ, તે અનિત્ય શુદ્ધ પ૦ ન૦ જેમકે—समय समय प्रति पर्याया विनाशिन । પર્યાયો છે ત સમયે સમયે વણસે છે (આમા **વિનાશ** એ શબ્દથી તેનો પ્રતિપક્ષી **ઉત્પાદ** પણ આવી ગયો, કેમકે ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બેને અવિનાભાવી સબધ છે,-પણ ધ્રુવના (સત્તા) ને ગૌણ કરેલ હોવાથી તે આમા ન દેખાઇ માટે આ નય **સત્તાગૌણત્વેન** ઇ૦)

(૪) સત્તા સાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—જેમકે-एकस्मिन समये त्र्युत्पादव्ययध्रौव्यात्मक पर्याय । એક સમયમા પર્યાય ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે યુક્ત છે (ખરી રીતે આમ ન કહેવુ જોઈએ, કેમક પર્યાયનુ શુદ્ધ રૂપ તો ત્યાં કહેવાય, કે સત્તા ન દેખાય, પણ અહિ તો મૂળ સત્તા પણ દેખાઈ, માટે નિત્ય છતા અશુદ્ધ પ૦ ન૦ કહ્યો)

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પ૦ નય—જેમકે—ससारी जीव सिद्धसदृक् शुद्धात्मा । સસારી જીવ છે, તે સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ આત્મા છે (સસારી જીવને કર્મોપાધિ

હોવા છતા, તેની વિવક્ષા નહિ કરતા જીવના જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ નિત્ય પર્યાયની વિવક્ષાએ, આ નય થઈ શકે છે)

(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પ૦ નય—જેમકે–સંસારિણામુત્પત્તિમરણે સ્તઃ । સંસારી જીવોને જન્મ મરણ છે (અહિ આ જન્માદિ જે પર્યાય જીવને કર્મસંયોગને લઈને છે, તે અશુદ્ધ અને અનિત્ય છે, એટલે એ પર્યાયની અપેક્ષાએ આ અશુદ્ધ પ૦ ન૦ થયો ×)

આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકના યુક્તિપૂર્વક છ ભેદ કહ્યા

નયોનું સ્થાન પ્રધાન

હવે એ બે નયોનુ સ્થાન પ્રધાન કહે છે —

(૧) દ્રવ્યાર્થિક નય સ્થાન નિત્ય જ છે એમ કહે છે, કેમકે દ્રવ્ય નિત્ય અને સનાતનકાળથી છે, માટે (૨) પર્યાયાર્થિક નય સ્થાન અનિત્ય જ છે એમ કહે છે, કેમકે પર્યાય છે તે પ્રાય અનિત્ય છે, માટે એ અંગે શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્રની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

'द्रव्यार्थनयेन नित्य पर्यायार्थनय स्त्वनित्य । द्रव्यार्थिकनया द्रव्यमेव नास्तिकमभिमन्यते न तु पर्यायान्, द्रव्यस्यावयविपरिणामित्वात् सकलकालभावि भवति ।"

× કર્મોપાધિથી ઉત્પન્ન થએલ જન્મ-મરણરૂપ અશુદ્ધ અને અનિત્ય પર્યાયને દૂર કરવા માટે જ આત્માર્થી મોક્ષાર્થીનુ પ્રવર્ત્તન છે, અને એ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયના કારણરૂપ કર્મસંયોગને ટાળતા જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ નિત્ય પર્યાયો અનુક્રમે પ્રગટે

અર્થાત્—વસ્તુ દ્રવ્યાર્થિક નયે નિત્ય છે પર્યાયાર્થિક નયે અનિત્ય છે, દ્રવ્યાર્થિક નય દ્રવ્યને જ તાત્ત્વિક માને છે, પર્યાયને નહિ, કેમકે પરિણામિ હોવાથી દ્રવ્ય અન્વયિ અને સકલકાળભાવિ (ત્રણે કાળે સદ્રૂપ) છે

શંકા-સમાધાન

શંકા—દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો, પર્યાયાર્થિક કહ્યો, તો ત્રીજો ગુણપ્રધાન ગુણાર્થિક નય કેમ ન કહ્યો?

સમાધાન-પર્યાયોના ગ્રહણ સાથે જ ગુણનુ પણ ગ્રહણ થઈ ગયુ, માટે

શંકા-પર્યાય તો દ્રવ્યના જ છે, છતા દ્રવ્યાર્થ અને પર્યાયાર્થ એવા બે જુદા નય શા માટે કહ્યા?

સમાધાન—દ્રવ્ય અને પર્યાય એ બેના સ્વરૂપની વિવક્ષા કરીએ તો કાંઈક ભેદ લાગશે દ્રવ્યના પર્યાય,—દ્રવ્ય અને પર્યાય કથચિત્ અભેદ છતા, કથચિત્ ભેદરૂપ હોવાથી દ્રવ્યને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ના' લગાડયો છે જેમ, 'રાહુનુ શિર'—આમા રાહુ અને તેનુ માથુ એ બન્ને કથચિત અભિન્ન છતા, પુન કથચિત ભિન્ન હોવાથી રાહુને છઠ્ઠી વિભક્તિનો 'નુ' લગાડયો છે દ્રવ્ય અને પર્યાયમા શુ ભેદ છે, તે જુઓ, આ પ્રમાણે—પર્યાય છે તે દ્રવ્યથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કેમકે એક દ્રવ્યમા અનતા પર્યાય સભવે છે, દ્રવ્ય વૃદ્ધિ પામે તો પર્યાય વૃદ્ધિ પામે જ એવો નિયમ છે, દરેક દ્રવ્યમા સખ્યાતા, અસખ્યાતા પર્યાય છે, એવો નિશ્ચય

(પરિચ્છેદ) અવધિજ્ઞાન વડે થઈ શકે છે, અને પર્યાય વૃદ્ધિ પામે, ત્યાં દ્રવ્ય વૃદ્ધિની ભજના છે અર્થાત્ તે વૃદ્ધિ પામે કે નહિ એ અંગે કહ્યું છે કે—

'भयणाए खत्तकाला परिवड्ढंतेसु दव्वभावेसु।
दव्वे वड्ढइ भावो भावे दव्वं तु भयणिज्जं॥'

અર્થાત્—દ્રવ્ય ભાવની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિની ભજના છે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર-કાલ વૃદ્ધિ પામે કે ન પામે, દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થતાં ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં તો દ્રવ્યની વૃદ્ધિની ભજના છે, અર્થાત્ ભાવ વૃદ્ધિ પામ્યે છતે દ્રવ્ય વૃદ્ધિ પામે કે ન પામે.

વળી દ્રવ્ય ક્ષેત્રથી પણ અનંતગણું છે, અને દ્રવ્યના પણ પર્યાયો,—જે અવધિજ્ઞાન વડે જોઈ જાણી શકાય છે,—સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ગુણા છે તે અંગે કહ્યું છે—

'खित्तपएसेहिंतो दव्वमणंतगुणियं पएसेहिं।
दव्वेहिंतो भावो संखगुणाऽसंखगुणिओ वा॥'

અર્થાત્—ક્ષેત્ર પ્રદેશથી દ્રવ્ય અનંતગુણું છે, દ્રવ્યથી ભાવ સંખ્યાતગુણો કે અસંખ્યાતગુણો છે ઇત્યાદિ બધું શ્રી નંદિસૂત્રની ટીકામાં સવિસ્તર કહ્યું છે.

એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાયના સ્વરૂપની વિવક્ષા કરતાં તેમાં ભેદ છે, અને તેથી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવા બે જુદા નય કહ્યા છે, અને તે (દ્રવ્ય અને પર્યાય) પરસ્પર મળે છે, તથાપિ સ્વભાવભેદને લઈ પોતપોતાનો જે પૃથગ્ (ભિન્ન) સ્વભાવ છે તે ત્યજતા નથી કહ્યું છે કે—

"अण्णोण्णं पविस्संता दिंता ओगास अण्णमण्णस्स ।
मेलंता वि अ णिच्च सगसगभावं न विजहंति ॥"

અર્થાત્—દ્રવ્યો અન્યોન્ય પ્રવેશતા છતા, અન્યોન્ય અવકાશ આપતા છતા, નિત્ય મળતા છતા, પોતપોતાનો સ્વભાવ ત્યજતા નથી

એનો (દ્રવ્ય અને પર્યાયનો) સ્વભાવભેદ આગળ કહીશુ, દ્રવ્ય અને પર્યાયના સ્વભાવમા શુ ફેર છે તે આગળ જણાવશુ

શંકા—દ્રવ્ય અને પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) એવા સામાન્ય અને વિશેષ છે, તો તે સામાન્ય અને વિશેષના સામાન્યાર્થિક અને વિશેષાર્થિક એવા નય કેમ ન કહ્યા ?

સમાધાન—દ્રવ્ય અને પર્યાયથી ભિન્ન સામાન્ય-વિશેષ છે નહિ, અર્થાત્ એમા જ એનો અંતર્ભાવ છે, માટે સામાન્ય-વિશેષ દ્રવ્ય-પર્યાયમા કેવી રીતે અંતર્ભૂત છે તે બતાવે છે પ્રસંગોપાત્ત સામાન્ય દેખાડે છે—

સામાન્ય બે પ્રકારનુ છે—(૧) તિર્યક્ સામાન્ય અને (૨) ઊર્ધ્વતા સામાન્ય તેમા પહેલાનું આ લક્ષણ—

+ प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक् सामान्य, यथा शबलशाबलेयादिपिंडेषु गोत्वमिति ।

અર્થાત્—જૂદી જૂદી વ્યક્તિમા જે તુલ્ય પરિણતિ છે, તે તેઓનુ તિર્યક્ સામાન્ય, જેમ—જૂદા જૂદા શબલ શાબલેય (ગાય આદિ) ના સમૂહમા તેઓની તુલ્ય પરિણ

તિરૂપ ગોત્વ (ગાયપણું) તિર્યક્ સામાન્ય છે ઉદાહરણ, તે જ જાતિવાળો (તુલ્ય પરિણતિરૂપ ગોત્વવાળો) આ ગાયોનો સમૂહ છે, અથવા ગો સદૃશ (ગાયના જેવી) ગવય.

ઊર્ધ્વતા સામાન્યનું લક્ષણ —

પૂર્વાપરપરિણામસાધારણદ્રવ્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યમ્, યથા કટકકઙ્કણાદ્યનુગામિ કાઞ્ચનમિતિ ॥

અર્થાત્—પૂર્વ અને અપર પર્યાય, તેમાં રહેલું જે (બંનેને) સાધારણ દ્રવ્ય તે (તેઓનું) ઊર્ધ્વતા સામાન્ય કહેવાય જેમકે—સોનાના પૂર્વ અને અપર પર્યાયરૂપ કડાં અને કંકણ, એ બેમાં રહેલું સાધારણ દ્રવ્ય જે કાંચન તે (બંનેનું) ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે

(માટી અને સોના આદિના ઘાટરૂપ) પૂર્વ અને અપર વિવર્ત્ત (પર્યાય) માં વ્યાપેલું માટી, સોનું આદિ દ્રવ્ય તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય અને આ સામાન્ય ત્રિકાળગામિ (નિત્ય) છે આ અંગે કહ્યું છે કે —

'પૂર્વાપરપર્યાયયોરનુગતમક્ષ્ર દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ વ્યુત્પત્ત્યા ત્રિકાલાનુયાયી યો વસ્ત્વંશસ્તદૂર્ધ્વતા સામાન્યમભિધીયતે ॥ '

+ તાત્પર્ય કે—જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં સાધારણ પર્યાય તે તિર્યક્ સામાન્ય, અને જુદા જુદા પર્યાયોમાં સાધારણ દ્રવ્ય તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય ર નિ પર્યાય અનિત્ય છે અને ઊર્ધ્વતા સામાન્ય નિત્ય તિર્યક્ અનિત્ય

અર્થાત્--પૂર્વાપર પર્યાયોને અનુગત એક (દ્રવ્ય) ત તે પર્યાયોને પામે છે, એવી (વ્યની) વ્યુત્પત્તિ વડે (જોતા) ત્રિકાળાનુયાયી જે (તે બધા પર્યાયોમા રહેલો) વસ્તુ અંશ (દ્રવ્ય) તે **ઊર્ધ્વતા સામાન્ય** કહેવાય છે ઉદાહરણ, જેમ– કડામા અને કંકણમા રહેલુ તે (આ) સોનુ જ, અથવા તે જ (કે જે મે પૂર્વ જોયો હતો) આ જિનદત્ત તેમા **તિર્યક્ સામાન્ય** તો પ્રતિવ્યક્તિ સાદૃશ્યપરિણતિલક્ષણ હોઇ **વ્યંજનપર્યાય** જ છે વ્યંજનપર્યાય સ્થૂલ, કાલાંતરસ્થાયી, અને શબ્દોના સંકેતના વિષય છે આવુ આવશ્યનિકોનુ (આચાર્યોનુ) કહેવુ છે અને **ઊર્ધ્વતા સામાન્ય** તો દ્રવ્ય જ છે એવી વિવક્ષા કરી, અને વિશેષ પણ સામાન્ય વિસદૃશ વિવર્ત્ત લક્ષણ વ્યક્તિરૂપ પર્યાયમા જ અંતર્ભૂત છે એટલે દ્રવ્યાર્થિક+ અને પર્યાયાર્થિક એ બે વિના અધિક નયોનો અવકાશ નથી

+ તાત્પર્ય કે—વિશેષો પર્યાયમા અંતર્ભાવ થાય છે એટલે તે પર્યાયાર્થિકમા આવે સામાન્ય ત્રણ બે તેમા (૧) તિર્યક્ સામાન્ય એ વ્યંજનપર્યાય હોવાથી તેનો પર્યાયાર્થિકમા અંતર્ભાવ અને ઊર્ધ્વતા સામાન્ય તો દ્રવ્ય જ છે એટલે તેનો દ્રવ્યાર્થિકમા અંતર્ભાવ એટલે સામાન્યાર્થ અને વિશેષાર્થ એવા જુદા નયની જરૂર નથી એમ બતાવ્યુ

સાત નય

હવે સાત નયની સંખ્યા કહે છે—

૧ પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નય, તેના ત્રણ ભેદ—(૧) નૈગમ નય (૨) સંગ્રહ નય, (૩) વ્યવહાર નય

૨ બીજો પર્યાયાર્થિક નય, તેના ચાર ભેદ—(૪) ઋજુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ, (૭) એવંભૂત

એ બંને (દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક) ના ભેદનો સંગ્રહ કરીએ તો સાત જ નય થશે. શ્રી **પ્રવચન સારોદ્ધારની** વૃત્તિમાં પાંચ, ચાર જ, તેમ છ પણ મૂળ નય કહ્યા છે તે સવિસ્તર આગળ બતાવશે

સાતે નયની નિર્યુક્તિ (વ્યુત્પત્તિ)

નૈગમની વ્યુત્પત્તિ શ્રી અનુયોગદ્વાર તથા તેની ટીકા આદિમાં પ્રકાશેલ છે તે મુજબ—

१ "णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती।
सेसाणं पि णयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं॥"

અર્થાત્—અનેક પ્રમાણ (સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાનાદિ) વડે જે નય માપે (એટલે, વસ્તુનો નિશ્ચય કરે) તે નૈગમ. આ નૈગમની વ્યુત્પત્તિ છે. બીજા નયોનું લક્ષણ પણ આ પ્રમાણે કહીશું (૧)

સંગ્રહ અને વ્યવહારની નિર્યુક્તિ—

१, नैकैर्मानैर्मिनातीति नैगम ।

' सगहियपिंडियत्थ सगहवयण ममासओ विंति ।
वच्चति (इ) विणिच्छि (च्छ) यत्थ ववहारो सव्वदव्वेसु ॥२॥'

અર્થાત્—સગહિય (સગૃહીત) સમ્યક્ પ્રમ- ગ્રહણ કરેલ, જે પિંડિયત્થ (પિંડિતાર્થ) એક પિંડ (સમૂહ, જાતિ) રૂપ બનેલો અર્થ વિષય (પદાર્થ, દ્રવ્ય), તે સગહવયણ (સગ્રહવચન) સગ્રહનયનુ વાક્ય મમાસઓ (મમામત) સક્ષેપે વિંતિ (વદતિ) કહે છે કોણ? તો કે શ્રી તીર્થંકર ગદિ અવાત્—સગૃહીત એક જાતિરૂપ જ અર્થ તે સગ્રહ

વચ્ચઇ (વર્તતે) વર્તે છે, શા માટે ? તો કે विणिच्छियत्थ (विनिश्चयार्थ) વિનિશ્ચયને માટે, વિનિશ્ચય એટલે શુ ? તો કે (वि+नि +चय वि=विगता (જતો રહ્યો છે) निश्चयो=પિંડ રૂપ સામાન્ય, यस्मात જેમાથી તે विनिश्चय नि =आधिक्यन, અધિકપણે चय=પિંડ, સામાન્ય અર્થાત 'સામાન્ય' જેમાથી જતો રહ્યો છે, એવા અર્થમા અર્થાત્ વિશેષરૂપ અર્થમા જે વર્તે, ત વ્યવહાર—સર્વ દ્રવ્યમા

ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનયની નિર્યુક્તિ—

'पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ णयविही मुणयव्वा ।
इच्छति विमेसियतर पच्चुप्पन्न नओ सद्दा ॥३॥

અથાત્-પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી-વર્તમાનને ગ્રહણ કરનારો તે તે ઋજુસૂત્ર નયવિધિ જાણવો, આ પ્રત્યુ પન્નને-વર્તમાનને વધારે વિશેષિતપણે (વિશેષ ભેદથી) ઇચ્છે છે તે શબ્દ નય છે

સમભિરૂઢ અને એવંભૂતની નિર્યુક્તિ—

' वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थु णए समभिरूढे।
वंजण-अत्थ-तदुभयं एवंभूओ विसेसेति ॥८॥ '

અર્થાત્–વસ્તુ થકી સંક્રમણ તે સમભિરૂઢ નય મતે અવસ્તુ છે, વ્યંજન, અર્થ અને તદુભયનો વિશેષ કરે–ભેદ પાડે તે એવંભૂત છે

' नायम्मि गिण्हियव्वे, अगिण्हियव्वम्मि य इत्थ अत्थम्मि।
जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम ॥९॥ "

અર્થાત્–આ બાબતમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય દૃષ્ટાંત પરત્વે યત્ન કરવા યોગ્ય જ છે, એવો જે ઉપદેશ તેનું નામ 'નય' છે

તેમાં (૧) નૈગમ દ્રવ્યાર્થિક નય ધર્મ–ધર્મી, દ્રવ્ય–પર્યાય આદિના પ્રધાન–અપ્રધાનપણે ગ્રહણ કરેલ વસ્તુનો સમૂહાર્થ (પિંડિતાર્થ) કહે છે+

(૨) સંગ્રહ દ્રવ્યાર્થિક તો અભેદરૂપે કરી વસ્તુના સમૂહને (વસ્તુજાતને) એકીભાવે ગ્રહણ કરે છે અને–

+ धर्मयोः धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः ।—સ્યાદ્વાદરત્નાકર

આ નય કેમ કહ્યો ? બે પક્ષમાંથી એકની ગૌણતા અને બીજાની પ્રધાનતા ગ્રહણ કરવાથી જ્ઞાન થયું માટે નય

पर्याययोर्द्रव्ययोः पर्यायद्रव्ययोश्च मुख्यामुख्यरूपतया विवक्षणपरो नैगमः ।—જૈન તર્કભાષા, નયપરિચ્છેદ

(૩) વ્યવહાર દ્રવ્યાર્થિક નય, સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ જે અર્થ તેના ભેદરૂપે વસ્તુનો વ્યવહાર કરે છે

નૈગમ અને **વ્યવહાર** અશુદ્ધ દ્રવ્યને કહેતા હોવાથી અશુદ્ધ છે, અને સંગ્રહ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી શુદ્ધ છે એ અંગે શ્રી **અનુયોગદ્વાર**ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે —

"नैगमव्यवहारस्त्पोऽविशुद्ध कथ यत नैगमव्यवहारौ अनन्तद्व्यणुकाद्यनेकव्यक्त्यात्मक कृष्णाद्यनेकगुणाधारं त्रिकालविषय चाविशुद्ध द्रव्यमिच्छत ,सग्रहश्च परमाण्वादि सामान्या देर्व तिरोभूतगुणकलापमविद्यमानपूर्वापरविभाग नित्य सामान्य मेव द्रव्यमिच्छत्येव, तच्च किलानेकत्ताभ्युपगमकलङ्केनाऽक लंकित्वात्शुध्ध, तत शुद्धद्रव्याभ्युपगमपरत्वात् शुद्धमेवाय मिति ।'

અર્થાત્—**નૈગમ** અને **વ્યવહાર** નય અવિશુદ્ધ છે, કેમકે તે બન્ને અનંત દ્વયણુકાદિરૂપ, અનેક વ્યક્તિરૂપ, કૃષ્ણાદિ અનેક ગુણઆધારરૂપ અને ત્રિકાલવિષય એવા અશુદ્ધ દ્રવ્યને માને છે (ઈચ્છે છે) અને **સંગ્રહ** પરમાણુ આદિ સામાન્યમાંથી જેનો ગુણસમૂહ તિરોભૂત (અપ્રકટ) છે એવુ, અને જેના પૂર્વાપર વિભાગ (પર્યાય) અવિદ્યમાન છે એવુ, નિત્ય સામાન્ય જ દ્રવ્ય માને છે, અને આ નિત્ય સામાન્ય દ્રવ્ય અનેકતાના પ્રસંગરૂપ કલંકથી રહિત હોવાથી ખચીત શુદ્ધ છે, અને એવા શુદ્ધ દ્રવ્યના અભ્યુપગમ પરત્વે **આ સંગ્રહ નય શુદ્ધ જ છે**

૧ દ્રવ્યાર્થિક નયના નૈગમાદિ ત્રણ ભેદ

(૧) નૈગમ નય

હવે નૈગમ નયની પ્રરૂપણા કરે છે.—

નૈગમનો વ્યુત્પત્યર્થ—"नैक गमा बोधमार्गा यस्या सा नैगम ।" અર્થાત્ "નથી એક જેને ગમ (બોધ માર્ગ) તે નૈગમ" નય કહેવાય (અહિં 'નૈકગમ'માંથી 'ક' નો 'પૃષોદરાદિત્વ'ને લઇ લોપ થયો છે, એટલે "નૈગમ" રહ્યું)

આ નૈગમ નયના ત્રણ ભેદ છે—(૧) ધર્મદ્વયગોચર નૈગમનય, (૨) ધર્મિદ્વયગોચર નૈ૦ નય (૩) ધર્મ-ધર્મી ગોચર નૈ૦ નય

અહીંઆ 'ધર્મી' એટલે દ્રવ્ય, અને ધર્મ એટલે વ્યંજનપર્યાય સમજવો

પ્રથમ ભેદનું (ધર્મદ્વય ગ્રહણ કરનાર નૈગમનું)

ઉદાહરણ — 'सत् चैतन्यमात्मनि' આત્મામાં સત્ ચૈતન્ય ધર્મ છે અહિંઆ આત્મા દ્રવ્યના બે ધર્મનું (વ્યંજન પર્યાય) કથન થયું —(૧) ચૈતન્ય અને (૨) સત્, તેમાં ચૈતન્ય નામનો વ્યંજનપર્યાય વિશેષ્યરૂપે હોવાથી મુખ્ય છે, સત્ નામનો વ્યંજન પર્યાય વિશેષણરૂપે હોવાથી અમુખ્ય (ગૌણ) છે આમ એક ધર્મના પ્રધાનપણા અને બીજાના ધર્મના અપ્રધાનપણાએ વસ્તુનો વિવક્ષિતાર્થ કહેવારૂપ નૈગમ નયનો આ પ્રથમ ભેદ થયો

(૨) નૈગમના બીજા ભેદનું ઉદાહરણ — ' वस्तुपर्याय वद् द्रव्य ' અર્થાત્ "વસ્તુ-પર્યાયવાળું એ દ્રવ્ય" અહી આ દ્રવ્યનું બે ધર્મી વડે કથન કર્યું (૧) દ્રવ્ય, (૨) વસ્તુ પર્યાયવત્ તેમા દ્રવ્ય નામનો ધર્મી વિશેષ્યરૂપે હોવાથી મુખ્ય છે, અને 'વસ્તુ' નામનો ધર્મી વિશેષણરૂપે હોવાથી તે અમુખ્ય છે આમ એક ધર્મી (દ્રવ્ય) ના પ્રધાનપણા અને બીજા ધર્મીના ગૌણપણાએ વસ્તુનો સમૂહાર્થ કહેવા રૂપ નૈગમ નયનો આ બીજો ભેદ થયો

(૩) નૈગમના ત્રીજા ભેદનુ ઉદાહરણ —'क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव -અર્થાત્ 'વિષયાસક્ત જીવ એક ક્ષણ સુખી છે ' અહી આ વસ્તુનું ધર્મ અને ધર્મી વડે કથન કર્યું - (૧) વિષયાસક્ત જીવ (ધર્મી) અને (૨) સુખી (ધર્મ) તેમા વિષયાસક્ત જીવ દ્રવ્ય (ધર્મી) વિશેષ્ય હોવાથી તેનું પ્રાધાન્ય છે, અને 'સુખી' વ્યંજનપર્યાય (ધર્મ) વિશેષણ હોવાથી તેનું અપ્રાધાન્ય છે આમ ધર્મીની મુખ્યતા અને ધર્મની ગૌણ તાએ વસ્તુનો સમૂહાર્થ કહેવારૂપ નૈગમ નયનો આ ત્રીજો ભેદ થયો

નૈગમનો બીજો અર્થ

અથવા ' निगमो विकल्पस्तत्र भवो नेगम । ' અર્થાત્ નિગમ એટલે વિકલ્પ, તેમા જે હોય તે નૈગમ આના ત્રણ ભેદ છે -(૧) ભૂત નૈગમ, (૨) ભવિષ્યત્ નૈગમ, (૩) વર્ત્તમાન નૈગમ

તેમા (૧) અતીતમા વર્તમાનનુ આરોપણ કરવું, તે ભૂત નૈગમ. જેમકે—આજે દિવાળી પર્વને દિવસે શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામી મોક્ષે પધાર્યા

(૨) જે હજી થવાનુ, તેનુ થઈ ગયા રૂપે કહેવુ, તે ભાવિ નૈગમ જેમકે—અર્હંત[૧] સિદ્ધ થયા જ

(૩) કરવા માડેલી વસ્તુ હજી થોડી થઈ છે, પૂર્ણ નથી થઈ, ત્યા કહેવુ કે વસ્તુ થઈ, એ વર્ત્તમાન ગમ જેમકે—' ઓદન ' રધાય છે, અથવા 'ભાત રધાય છે+

નૈગમ નય વડે ધર્મ (પર્યાય) અને ધર્મી (દ્રવ્ય) એ બેમાથી એકના જ (બ નેના નહિ) પ્રાધાન્યનો બોધ થાય છે, અને પ્રમાણ વડે એ બ નેની મુખ્યતાએ એ બ નેનો પિ ડિતાર્થરૂપ બોધ થાય છે એમ સમજવુ +

૧ અરિહંત તેરમે ગુણસ્થાન વર્તતા જીવ મુક્ત કેવળી દેહા તીત નથી થ ા તથાપિ થશા ા છે તે થશારૂ ે કહેવુ

+ ઓ ા એ ને ગણેલા ખોખા ઓ ભાત એટલે પણ રાંધેલા ચોખા ચોખા ાધવા માટે ચૂલે ચડાવ્યા છે, તે રધાયા નથી છતા તેમા ઓ ન ભા ા (ાધેલા ચોખા) નુ આરોપણ કર્યું તે વર્ત્તમાન નૈગમ

+ તાત્પર્ય કે—વસ્તુના ધર્મ—ધર્મીરૂપ અ ોમાથી એક અમુકની મુખ્યતા અને બીજા અ ાની ગૌણતાએ બોધ થાય તે નય કહેવાય બધા અશોની મુખ્યતાએ બોધ થાય તે પ્રમાણ કહેવાય અને બીજા ત્યા અશો ા નિરાસપૂર્વક એક અમુક જ અશનો બોધ થાય તે દુર્નય કહેવા ા દ ત 'सत् चैतन्य आत्मनि' આત્મામાં સત

*હવે **નૈગમાભાસનુ** નિરૂપણ કરે છે

ધર્મદ્વયને, અથવા ધર્મીદ્વયને અથવા ધર્મ-ધર્મીને એકાંત પૃથક્ પૃથક્ માને, તે **નૈગમાભાસ** ઉદાહરણ-જેમકે— 'आत्मनि सत् चैतन्ये परस्परमत्यन्त पृथग्भूते ।' 'આત્મામા સત્ત્વ અને ચૈતન્ય એ પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે' આમા ધર્મદ્વયને પરસ્પર એકાંત પૃથક્ માનવારૂપ **ધર્મદ્વય નૈગમાભાસ** થયો તેમજ 'वस्तुपर्यायवद् द्रव्य' –એમા ધર્મીદ્વયને પરસ્પર એકાંત પૃથક્ માનવાથી **ધર્મીદ્વય નૈગમાભાસ** થાય, તેમ જ "क्षणमेक सुखी विषयासक्त

ચૈતન્ય છે આમા આત્માનો ચૈતન્ય અંશની મુખ્યતા અને સત્ત્વ અંશની ગૌણતાએ બોધ થાય છે, માટે આ વાક્ય નય વાક્ય છે આમા ચૈતન્યને મુખ્ય લીધો છે, પણ સત્ત્વનો નિષેધ નથી તેમજ એમ કહ્યુ હોય કે 'सत्त्वचैतन्यं ज्ञानिद्यनन्तधर्मा आत्मनि' –આત્મામા સત્ત્વ ચૈતન્ય અને જ્ઞાનિગમ્ય બીજા અનંત ધર્મ છે આમા સત્ત્વ આદિ બધા ધર્મના તેના પ્રાધાન્યપૂર્વક બોધ તેનાથી એ **પ્રમાણ વાક્ય** છે પણ એમ કહ્યુ હોય કે 'चैतन्यमेवात्मनि' આત્મામા ચૈતન્ય જ છે, બીજા ધર્મ નથી, તો આ એકાંતરૂપ હોઇ **દુર્નય વાક્ય** છે આત્મામા ચૈતન્ય છે એ સાચુ, માટે **નય**, પણ બીજા ધર્મ અંશ નથી જ એમ કહેવુ માટે નય પૂર્ણ ... ઉભેયો

* "तत्र द्रव्यमात्रग्राही पर्यायप्रतिपक्षी द्रव्यार्थिकाभास । पर्यायमात्रग्राही द्रव्यप्रतिपक्षी पर्यायार्थिकाभास । धर्मिधर्मादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसधि नैगमाभास यथा नैयायिकवैशेषिकदर्शने ।"—જૈન તર્કભાષા—શ્રીમ૰ ૫૦ ૮૦

અર્થ—તેમા દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરી પર્યાયનો પ્રતિક્ષેપ (નિષેધ-અપલાપ) કરનાર દ્રવ્યાર્થિકાભાસ ઇત્યાદિ

જીવ "—એમા દ્રવ્ય અને પર્યાયને અરસ્પરસ એકાંત ભિન્ન માનવાથી **ધર્મ-ધર્મી નૈગમાભાસ** થાય ++

નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શન પણ **નૈગમાભાસી** છે=

દ્રવ્યાર્થિકનો આ પ્રથમ ભેદ થયો[1]

++ તાત્પર્ય કે-વસ્તુમા ધર્મ અનેક છે તે એકાંત માને, પણ એક બીજાને સાપેક્ષ ન માને અર્થાત્ એક ધર્મને માને, બીજાને ન માને તે નૈગમાભાસ

= વૈશેષિક (૧) દ્રવ્ય (૨) ગુણ (૩) કર્મ (૪) સામાન્ય (૫) વિશેષ (૬) સમવાય અને (૭) અભાવ—એ સાત પદાર્થ માને છે આમા (ગુણી-ધર્મી) દ્રવ્ય અને ગુણ (ધર્મ)ને એકાંત ભિન્ન પદાર્થ માન્યા છે દ્રવ્ય અને ગુણ માને છે તેને ઉપરથી નયવાદી જણાય છે, પણ તેને પરસ્પર એકાંત ભિન્ન માને છે, માટે એ **નૈગમ નયાભાસ** છે આનાં સવિસ્તર સ્વરૂપ માટે **સ્યાદ્વાદ મંજરી, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય** આદિ જોવા યોગ્ય છે

નૈયાયિક- સોળ પ્રમેય આદિ સોળ પદાર્થ માને છે તેમા પ્રમેય જે દ્રવ્ય વસ્તુનો સ્વભાવ છે તેને દ્રવ્યથી એકાંત ભિન્ન માને છે, એટલે એ નૈગમ નયાભાસ

1 આ નય અવસ્થાહી

(૨) સંગ્રહ નય

હવે દ્રવ્યાર્થિકના બીજા ભેદ સંગ્રહ નયનું વર્ણન કરે છે—

'सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः'। સામાન્યને જ ગ્રહણ કરનાર જે પરામર્શ (બોધ) તે સંગ્રહ નય 'सामान्य मात्र' એમાં 'માત્ર' સંપૂર્ણતા અને અવધારણ સૂચવે છે. અશેષ વિશેષ રહિત 'સત્ત્વ' 'દ્રવ્યત્વ' 'ધર્મત્વ' આદિ ગ્રહણ કરવાનું છે શીલ જેનું તે સંગ્રહ અર્થાત્ વિશેષ રાશિને સમસ્ત એકભાવે કરી એક સમૂહરૂપે ગ્રહણ કરે તે સામાન્ય તાત્પર્ય છે—

स्वजाते दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद्ग्रहणं स संग्रहः ।'

અર્થાત્—સ્વજાતિને દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી+ અવિરુદ્ધપણે વિશેષનું એકરૂપપણે ગ્રહણ કરવું, તે સં૦ ન૦

જેમાં સામાન્ય અને વિશેષ પિંડીભૂત છે એવા++

---

* एकत्वेन विशेषाणां ग्रहणं संग्रहो नयः ।
स्वजातेरविरोधेन दृष्टेष्टाभ्यां कथंचन "॥૨॥
—'નય' વિવરણ

+ દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) ઇષ્ટ (પરોક્ષ, શાસ્ત્ર આગમ અનુમાન લોકવ્યવહાર)

++ વિશેષ રહિત વસ્તુ એટલે જેમાં સામાન્ય પ્રધાનપણે અને વિશેષ ગૌણપણે છે એવો સામાન્ય-વિશેષનો એક

વિશેષ રહિત શુદ્ધ વસ્તુનો અનુભવ કરતો જે જ્ઞાનવિશેષ, તે સંગ્રહતા વડે કરી કહેવાય છે આ સંગ્રહના બે ભેદ છે —(૧) પર સંગ્રહ અને (૨) અપર સંગ્રહ

= **પરસંગ્રહનું લક્ષણ**—સંપૂર્ણ વિશેષોમાં ઉદાસીનતા ભજતો સત્તામાત્ર શુદ્ધ દ્રવ્યને જે માને, તે **પર સંગ્રહ** જેમકે વિશ્વ એક છે,—અભેદે પોતે સત્ હોવાથી અહીં આ 'સત્ એ જ્ઞાનરૂપ સામાન્ય હેતુજનિત 'સત્તા'ના અભેદને લઇને વિશ્વની એકરૂપતા ગ્રહણ કરી

પરસંગ્રહાભાસ લક્ષણ—વિશેષમાત્રનો નિષેધ કરી સત્તાદ્વૈત (સત્તા સિવાય બીજું કાંઇ નહિ, એકાન્ત સત્તા સામાન્ય) ને સ્વીકારનાર તે પર સંગ્રહાભાસ જેમકે 'સત્તા' માત્ર જ તત્વ છે (બીજું કાંઇ તત્વ જ નથી), સત્તાથી અલગ એવા વિશેષો નહી દેખાતા હોવાથી એમ માનનાર બધા **અદ્વૈત**

યેન અર્થ ક્રામાં કે નહિ તો **निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत् खरविषाणवत् ॥'**

=આ મહા સામાન્ય પણ બેપ્રકાર છે મહાસામાન્ય એક જ છે, અને જે સત્ત્વ (વસ્તુનું હોવાપણું) તે છે વસ્તુ હોય (સદ્રૂપ હોય) તો પછી તેના નાસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વ પ્રમેયત્વ' ગુણત્વ' કર્મત્વ એ આદિરૂપ બીજા અપર અથવા **અનાંતર સામાન્ય** થાય અથવા—

સત્ (સત્ત્વ એક હોવાથી મહાસામાન્ય)

દ્રવ્યત્વ	ગુણત્વ	પ્રમેયત્વ	પર્યાયત્વ	અભાવત્વ	વસ્તુત્વ

(અવાંતર સામાન્ય) ઇત્યાદિ

વાદી દર્શનો પર સંગ્રહાભાસ જાણવા+

× **અપરસંગ્રહ**નુ લક્ષણ—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, પર્યાયત્વ આદિ અવાન્તર સામાન્યને માને, અને તેના ભેદમા ઉદાસીનતા (ગજનિમીલિકા—આંખ મિચામણા) નુ આચરણ કરે છે, તે **અપરસંગ્રહ** જેમકે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવનુ દ્રવ્યપણાની અભેદતાને લઈને ઐક્ય માનવુ તે અહિ આ (જીવાદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યમા) દ્રવ્યત્વ સામાન્ય હોવાથી અભેદપણે એ છએનુ ઐક્ય ગ્રહણ થાય છે, અને ધર્મ, ગુણ, સ્વભાવ આદિ જે વિશેષ ભેદ તેમા ગજનિમીલિકાની જેમ ઉપેક્ષા (આંખમીંચામણું) થાય છે તેવી જ રીતે ચૈતન્ય અને અચૈતન્યનુ પણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ ઐક્ય થશે, કેમકે તેમા **પર્યાયત્વ**નુ સાધર્મ્ય છે (પર્યાયપણુ બન્નેમા—ચેતનમા તેમજ અચેતનમા રહેલુ છે)

શંકા—ચૈતન્ય એટલે તો જ્ઞાન, કહ્યુ છે કે —

"चैतन्यमनुभूतिः स्यात् सक्रियारूपमेव च।
क्रिया मनोवाक्कायैः र्विता यत्तत् ध्रुवम्॥"

અર્થાત્—ચૈતન્ય છે તે અનુભૂતિ છે, અને તે સત્‌ક્રિયા

+ દ્રવ્યનુ સત્ત્વ અંગીકાર કરતા હોવાથી આ દર્શનો **નય** લાગે છે પણ એકાંત સત્ત્વ, સત્ત્વ અતિરિક્ત બીજુ કાંઈજ નહિ, એમ માનતા હોવાથી **કુનય** અથવા **નયાભાસ** છે આમા ઘણી યુક્તિઓ સાપ્યો આપી જાય છે આના વિશેષ સ્વરૂપ માટે **સ્યાદ્વાદમંજરી** જોવા યોગ્ય છે

× અથવા અનાતન સામાન્ય

રૂપ છે, અને એ ક્રિયા નિશ્ચયે મન વચન કાયાને અનુગત થઈ વર્તે છે તાત્પર્ય કે ચૈતન્ય તે અનુભવ છે, અચૈતન્ય તે એથી વિપરીત અનનુભવ છે, તો પછી તેઓનું ઐક્ય કેમ ઘટે ?

સમાધાન—તેઓમા રહેલા જે વિશેષ (ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ) તેની વિવક્ષાની ઉપેક્ષા કરીએ, અને તેઓમા અભેદપણે રહેલુ જે દ્રવ્યત્વ (સામાન્ય) તેની જ અપેક્ષા કરીએ તો તેઓનુ ઐક્ય ઘટી શકે

અપર સગ્રહાભાસનુ લક્ષણ—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ આદિને જ અગાન માને, અને તેના જે વિશેષ તેના નિષેધ કરે, તે **અપર સગ્રહાભાસ** જેમકે—' દ્રવ્યત્વ એજ તત્વ છે ' (અર્થાત ' ધર્મા રહેલા ગુણ આદિ તત્ત્વ નથી) એમ માનવુ તે આમા તેના ધર્મ, ગુણ, સ્વભાવાદિ વિશેષ અર્થ તે તત્ત્વ નથી, એવો નિર્ધાર થયો કેવી રીતે અપહ્નવ (નિષેધ) થયો ? જુઓ આમ વસ્તુ છે (અર્થાત સામાન્ય પણે), પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયપણે નથી, એ કહેવારૂપે નિષેધ થયો એ જ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુનુ સમજી લેવુ

અથવા સગ્રહ બીજી રીતે બે પ્રકારના છે —(૧)+

+ આમા દ્રવ્યત્વ એ સામાન્યરૂપે ધર્મ અધર્મ, આકાશાદિ બધા દ્રવ્યોનો સગ્રહ કર્યો, માટે સામાન્ય સગ્રહ

સામાન્ય સંગ્રહ જેમકે, બધા દ્રવ્ય પરસ્પર અવિરોધી છે, અને બીજો++ (૨) વિશેષ સંગ્રહ, જેમકે—બધા જીવો પરસ્પર અવિરોધી છે દ ચાર્વિંકનો પણ બીજો ભેદ થયો[1]

—o—

(૩) વ્યવહાર નય

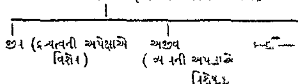
* 'સંગ્રહેણ ગૃહીતાનાં ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણ યેનાભિસન્ધિના ક્રિયતે સ વ્યવહાર ।' અર્થાત્—સત્ત્વાદિ (દ્રવ્યત્વાદિ) જે સંગ્રહે ગ્રહેલ પિંડિતાર્થ, તેનું વિધિપૂર્વક જે વિવેચન કરે, તેની વિધિપૂર્વક જ વહેંચણ કરે, તે તે વ્યવહાર નય કહેવાય છે ઉદાહરણ— 'જે સત

++ આમાં દ્રવ્યત્વના વિશેષરૂપ જેણો સંગ્રહ કર્યો માટે વિશેષ સંગ્રહ અથવા—

દ્રવ્ય —(દ્રવ્યપણે સામાન્ય સંગ્રહ)

જીવ (દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ વિશેષ) — અજીવ (જીવની અપેક્ષાએ વિશેષ)

૧ આ નય સત્તાગ્રાહી છે

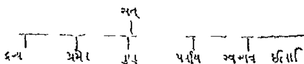
૭, તે દ્રવ્ય છે, અથવા પર્યાય છે ++

અપર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ અર્થની વિધિપૂર્વક વહેંચણ કરવારૂપ વ્યવહારના ઉદાહરણ પણ 'સત્વાદ્યર્થ' એમાં 'આદિ' શબ્દેદ્રવ્ય પર્યાય આદિથી જાણવું જેમકે (૧) દ્રવ્ય જીવ, પુદ્ગલ આદિ છ પ્રકારનું છે (૨) પર્યાય ક્રમભાવી અને સહભાવી એમ બે પ્રકારના છે તેમજ (૩) જીવ મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારના છે (૪) ક્રમભાવિ પર્યાય સક્રિય અને અક્રિય એમ બે પ્રકારના છે

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

જે અપારમાર્થિક દ્રવ્ય-પર્યાયના વિભાગને ગ્રહણ કરે, તે વ્યવહારાભાસ જેમકે ચાર્વાક દર્શન નાસ્તિક (ચાર્વાક) જીવ દ્રવ્યાદિ નથી માનતા, ભૂત ચતુષ્ટય (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ) અર્થાત્ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ (ચર્મ ચક્ષુએ)

++અહીંઆ સત્ એ પર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ પિંડિતાર્થ છે તેની વિધિપૂર્વક વહેંચણી કરતા—

આ પર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ અર્થની વહેંચણીરૂપ વ્યવહાર નય થયો

* આ ઉદાહરણોમાં દ્રવ્યત્વ પર્યાયત્વ જીવત્વ' ક્રમભાવિ પર્યાયત્વ' એ અપર સંગ્રહે ગ્રહણ કરેલ પિંડિતાર્થ છે, તેની તે તે ઉદાહરણોમાં જણાવ્યા મુજબ વિધિપૂર્વક વહેંચણી કરવારૂપ વ્યવહાર થયો

જેટલું દેખાય તેટલું દ્રવ્ય એમ એ માને છે, પણ સ્વકલ્પનાએ તેઓએ દ્રવ્યની જે વ્હેંચણી કરી છે, તે વિતથ છે, યથાતથ્ય નથી, માટે તેઓ વ્યવહારાભાસ છે +

વ્યવહાર નયનું કેટલુંક સ્વરૂપ ગ્રંથાન્તરથી લખે છે — 'भेदोपचारतया वस्तु व्यवह्रियत इति व्यव०"। — ભેદના ઉપચારે કરીને વસ્તુની વ્હેંચણી કરવી તે **વ્યવહાર**

(૧) **સદ્ભૂત વ્યવહાર** — ગુણ ગુણી, દ્રવ્ય પર્યાય, સંજ્ઞા સંજ્ઞી, સ્વભાવ સ્વભાવવત્ કારક કારકી, ક્રિયા ક્રિયાવત્, એના ભેદથી ભેદનું જે કથન કરે તે

(૨) **શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્ય૦** — શુદ્ધ ગુણ ગુણી, શુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાય, એના ભેદનું કથન કરે તે × (જેમકે આત્માનું કેવળ જ્ઞાન)[1]

(૩) **ઉપચરિત સ૦ વ્ય૦** — ઉપાધિ સહિત (કર્મોપાધિવાળા) જે ગુણ ગુણી, તેમાં ભેદનું કથન કરે તે જેમકે જીવના મતિજ્ઞાનાદિ ગુણ છે

+ નાસ્તિક પ્રત્યક્ષ—પરાક્ષ પ્રમાણ સિદ્ધ એવા જીવ પુણ્ય પાપ સ્વર્ગ, નર્ક આદિને નથી માનતા લોકપ્રત્યક્ષથી જીવપણું દષ્ટિગોચર થતું નથી માટે કરી નથી માનતા એ સ્વકલ્પનાએ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ લોકોને કુમાર્ગે પ્રવર્તાવે છે

૧ અહીંઆ ગુણી (આત્મા) અને ગુણ (જ્ઞાન) અને શુદ્ધ છે, પણ આત્માનો એમ જ વિવક્ષિત નથી ગુણ ગુણીનો ભેદ રાખ્યો માટે [illegible]

૨ અહીં [illegible]) અને ગુણ (મતિ [illegible]

(૪) અનુપચરિત સ૰ વ્ય૰—ઉપાધિ રહિત ગુણ ગુણીના ભેદનું કથન કરે તે જેમકે જીવના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ ૨

(૫) અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્ય૰—અશુદ્ધ ગુણ-ગુણી, અશુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાય, એના ભેદનું કથન કરે તે

(૬) સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૰—જેમકે, પરમાણુ બહુપ્રદેશી એમ કહેવું તે ૧

(૭) વિજાતિ અસ૰ વ્ય૰—જેમકે—મતિજ્ઞાન મૂર્ત (રૂપી) છે,—રૂપી (મૂર્ત) દ્રવ્યજનિત હોવાથી

ભ દાખ રો માટે બ ે મા િ ભાવ ા ે સ ્ભૂત અને મતિ આ ' સોપાિ ોનાથી અર્થાત્ કર્મજનિત હોવાથી ઔદયિક ભ ા ધ ા હાના ા મૂત ૭ એ મૂર્તપણાનો ઉપચાર છે એ ને ઉપ રિત

૨ અહીં ગુણ ગુણીનો ભ દાખ ો છે માટે સદ્ભૂત વ્ય૰ પણ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ કર્મોપાધિ રહિત છે, ક્ષાયક ભાવના ધરના છે, ગ અમૂર્ત છે મૂર્તતાનો ઉપચાર નથી, માટે અનુપચરિત

૧ અહીં જ ા જૂદા સ્વજાતીય પરમાણુ ા ભે નું કથન કર્યું માટે વ્ય૰ પા તેમા બહુપ્રદેશપણાનુ ઉપચારથી કથન કર્યું માટે અસદ્ભૂત વ્ય૰ જૂ ા જૂ ા પરમાણુઓને ભેદ દૃષ્ટિએ જોઇએ તો પ્રત્યેક પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તથાપિ સ્નિગ્ધ–રૂક્ષતા ગુણને લઇ તે પરમાણુમા બહુપ્રદેશી થવાની યોગ્યતા છે, એટલે ઉપચારથી તેને બહુપ્રદેશી કહ્યા

(૮) સ્વજાતિ વિજાતિ અસ૦ ભૂ૦ વ્ય૦--જ્ઞેય એવા જીવ અને અજીવમા જ્ઞાન છે,-તેઓ જ્ઞાનના વિષય હોવાથી, એમ કહેવુ તે

(૯) સ્વજાતિ ઉપ૦ અ૦વ્ય૦--જેમકે-પુત્ર સ્ત્રી આદિ મારા

(૧૦) વિજાતિ ઉપ૦ અ૦ વ્ય૦--જેમકે વસ્ત્ર, ભૂષણ, હેમ, રત્નાદિ મારા

(૧૧) સ્વ૦ વિ૦ ઉ૦ અ૦ વ્ય૦--જેમકે દેશ, રાજ્ય, કીર્તિ મિત્ર આદિ મારા

(૧૨) અસ ભૂત વ્ય૦-- એક દ્રવ્યના (અન્ય પ્રસિદ્ધ) ધર્મનુ (અન્યત્ર) બીજા દ્રવ્યમા આરોપણ કરવુ તે

(૧૩) ઉપ૦અ૦વ્ય૦--અસદ્ભૂત વ્યવહાર જ ઉપચાર છે, એટલે ઉપચારનો પણ ઉપચાર કરવો તે ઉપ૦ અસદ્૦ વ્ય૦ જેમકે-'દેવદત્તનુ ધન' આમા 'ધન એ વસ્તુનો 'દેવદત્ત' સાથે સશ્લેષ સબધ નથી, કલ્પિત સબધ છે, (તથાપિ દેવદત્ત સાથે 'દેવદત્તનુ એમ જ સબધ જોડ્યો છે, તે ઉપચારથી જ માટે 'ઉપચરિત અને 'દેવદત્ત' અને 'ધન એ બને જાત એક દ્રવ્ય નથી, ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય છે, માટે અસદ્ભૂત વ્યવહાર એટલે આખો 'ઉપ૦ અસ૦વ્ય૦ થયો)

(૧૪) અનુપચરિત અસ૦ વ્ય૦-- જેમકે 'જીવનુ શરીર આમા 'શરીર'નો 'જીવ' સાથે સશ્લેષ સબધ છે, કલ્પિત નથી, કારણ યાવજ્જીવ અથવા આયુકર્મની સ્થિતિ [illegible] બધ રહેવાનો છે, માટે અનુપચરિત

પણ 'જીવ' અને 'શરીર' એ બન્ને જાતે એક દ્રવ્ય નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે માટે અસદ્ભૂત વ્ય૦ એટલે આખો અનુ૦ અસ૦ વ્ય૦ થયો)

ઉપચાર પણ નવ પ્રકારનો છે—

(૧) દ્રવ્યમા દ્રવ્યનો ઉપચાર,[1] (૨) ગુણમા ગુણનો ઉપચાર,[2] (૩) પર્યાયે પર્યાયનો ઉપચાર,[3] (૪) દ્રવ્યે ગુણનો ઉપચાર[4], (૫) દ્રવ્યમા પર્યાયનો ઉપચાર[5] (૬) ગુણમા દ્રવ્યનો ઉપચાર[6], (૭) ગુણમા પર્યાયનો ઉપચાર[7], (૮) પર્યાયમા દ્રવ્યનો ઉપચાર[8], (૯) પર્યાયમા ગુણનો ઉપચાર[9]

---

૧ જેમ—આગમમા કહ્યુ છે કે 'ક્ષીર નીર પેઠે પુદ્ગલ સાથે જીવ મળ્યા છે' માટે જીવ તે પુદ્ગલનો ઉપચાર.

૨ જેમકે—'આત્માની કૃષ્ણ લેશ્યા' આમા લેશ્યા એ આત્માનો ભાવ (અરૂપી ગુણ) છે તેમા કૃષ્ણ જે પુદ્ગલનો ગુણ છે તેનો ઉપચાર કર્યો

૩ જેમ—'હાથી ઘોડાનો સ્કંધ' આમા હાથી ઘોડા એ આત્માના સમાન જાતિ દ્રવ્ય પર્યાય છે તેમા સ્કંધ જે પુદ્ગલના પર્યાય તેનો ઉપચાર કર્યો

૪ જેમકે—'હું ગૌરવર્ણો છુ' આમા હું એ આત્મદ્રવ્ય, તેમાં ગૌરવર્ણ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણનો ઉપચાર કર્યો

૫ જેમકે—'હું દેહ છુ' આમા હું એ આત્મદ્રવ્ય તેમાં દેહ જે પુદ્ગલનો સામાન્ય જાતિ દ્રવ્ય પર્યાય તેનો ઉપચાર કર્યો.

૬ જેમકે—'એ ગૌરવર્ણ એ આત્મા છે' આમા ગૌરવર્ણ

આ બધો અસદ્ભૂત વ્યવહારનો વિષય સમજવો એટલે ઉપચાર નામનો પૃથક્ નય નથી થતો મુખ્યનો અભાવ સતે એવા પ્રયોજનને કે નિમિત્તે ઉપચાર વર્ત્ત છે, અને તે પણ સબધ વિના નથી થતો સબધ ચાર પ્રકારના છે—(૧) સશ્લેષ સબધ (૨) પરિણામ પરિણામિ સબધ (૩) શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધેય સબધ અને (૪) જ્ઞાન-જ્ઞેય સબધ

ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર ત્રણ પ્રકારનો છે— (૧) સત્યાર્થ, (૨) અસત્યાર્થ, (૩) ઉભયાર્થ

વ્યવહાર નયના એ ૧૪ ભેદ જાણવા વ્યવહાર નય ભેદગ્રાહી છે દ્રવ્યાર્થિકનો આ ત્રીજો ભેદ થયો

એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ગુણ છે તેમા આત્મારૂપ જે અન્ય દ્રવ્ય તેનો ઉપચાર કર્યો

૭ જેમકે—'મતિતનુ' 'મતિજ્ઞાન એ શરીર છે' આમા મતિજ્ઞાન એ આત્મા દ્રવ્યનો ગુણ છે તેમા 'શરીર' એ પુદ્ગલ પર્યાયનો ઉપચાર કર્યો

૮ જેમકે—'દેહ એ આત્મા', આમા દેહ જે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પર્યાય છે, તેમાં અન્ય દ્રવ્ય જે આત્મા તેનો ઉપચાર થયો

૯ જેમકે—'તનુ એ મતિ' 'શરીર એ મતિજ્ઞાન' આમા શરીર જે પુદ્ગલ પર્યાય તેમા મતિ જે આત્મા દ્રવ્યનો ગુણ તેનો ઉપચાર કર્યો

૨ પર્યાયાર્થિક નયના ઋજુસૂત્રાદિ ચાર ભેદ

(૧) ઋજુસૂત્ર

'ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાય ઋજુસૂત્રઃ ।' અર્થાત્—ઋજુ, વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયને જ પ્રધાનપણે જે ઇચ્છે, ગ્રહે, તે ઋજુસૂત્ર. તાત્પર્ય કે—ભૂત અને ભવિષ્ય કાળરૂપી+ વિશિષ્ટ છે લક્ષણ જેનું, એવા કોટિ યદી મુક્ત હોવાથી ઋજુ, અર્થાત્ સરળ, એવું સગળ જ દ્રવ્યની ગૌણતાએ અને ક્ષણક્ષયી પર્યાયની મુખ્યતાએ જે દર્શાવે, તે ઋજુસૂત્ર. ઉદાહરણ—જેમકે, 'અત્યારે સુખ પર્યાય વર્તે છે' આ વાક્ય વડે સુખ નામનો ક્ષણિક પર્યાય જ મુખ્યપણે દેખાય છે, એ પર્યાયનું અધિકરણ [આધાર]-જીવ દ્રવ્ય તો ગૌણ હોવા છતાં પણ પ્રતીતિ નથી થતી.

હવે ઋજુસૂત્રાભાસનું નિરૂપણ કરે છે—

દ્રવ્યનો સર્વથા અપલાપ કરનાર, (પર્યાયને એકાંત ગ્રહણ કરનાર) ઋજુસૂત્રાભાસ કહેવાય છે. ઉદાહરણ—**તથાગત (બૌદ્ધ) મત**. બૌદ્ધ ક્ષણવિનાશી પર્યાયને જ પ્રધાનપણે નિરૂપે છે, તે પર્યાયના આધારભૂત દ્રવ્યને માનતા નથી, માટે તેનો મત **ઋજુસૂત્રાભાસ** જાણવો.

+ ઋજુ કહે છે કે મારે ભૂત ભવિષ્યનું શું કામ છે? ભૂત તો [illegible], મારે તો વર્તમાનનું જ કામ છે.

ઋજુસૂત્ર બે પ્રકારનો છે —(૧) સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર, જેમકે—' પર્યાય એક સમય જ રહે છે,' અને (૨) સ્થૂલ ઋજુ૦ જેમકે—'મનુષ્યાદિ પર્યાય તેના આયુપ્રમાણ કાલ ટકે છે '

પર્યાયાર્થિકનો આ પ્રથમ ભેદ થયો

---

(૨) શબ્દ નય

"कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेद प्रतिपाद्यमान शब्द ।' કાલાદિ ભેદે કરી ધ્વનિના અર્થભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર **શબ્દ નય** તાત્પર્ય કે વ્યાકરણના સંકેતથી પ્રકૃતિ પ્રત્યયના સમુદાય વડે સિદ્ધ થઈ, અર્થાત (૧) કાલ (૨) કારક (૩) લિંગ (૪) સંખ્યા (૫) પુરુષ અને (૬) ઉપસર્ગ—એ ભેદે કરી, ધ્વનિના અર્થનો ભેદ પણ જે પ્રતીત કરે તે શબ્દ

(૧) **કાલભેદનુ ઉદાહરણ**—જેમકે-' હતો છે, હશે સુમેરુ'[1] આમા કાળત્રય (રૂપ પર્યાય) ના ભેદને લઈ સુમેરુ (દ્રવ્ય) ના ભેદનું પણ શબ્દ નયે કરી પ્રતિપાદન થાય છે, (અહીં આ 'હતો' આદિ ત્રણ કાળના પર્યાયની મુખ્યતા છે) સુમેરુનું દ્રવ્યપણે જે અભેદપણું તેની ઉપેક્ષા (ગૌણતા) છે

(૨) **કારક ભેદનુ ઉદાહરણ**—જેમકે-'(તે) કુંભ

---

૧ આમા ' હતો ભૂત પર્યાય હશે ભાવિ પર્યાય અને છે ' વર્તમાન પર્યાય, એમ ભેદે સુમેરુ એ ધ્વનિના અર્થમાં પણ ભેદ પ્રતીત

કરે છે, કુંભ કરાય છે," કરાય છે કુંભ "

(૩) લિંગ ભેદ અથવા જાતિભેદનું ઉદાહરણ— જેમકે–તટ (તટ કેવો) તટી (તટી કેવી), તટ (તટ કેવું)[3]

(૪) સંખ્યા અથવા વચન ભેદનું ઉદાહરણ— જેમકે–દારા (સ્ત્રીઓ બહુવચન), કલત્ર (સ્ત્રી એકવચન) અથવા આપ (પાણી–બહુવચન), જલ (પાણી એક વચન)

(૫) પુરુષ ભેદનું ઉદાહરણ—જેમકે–'હું ભાત જમીશ, તે તો અતિથિઓ જમી ગયા '[1]

(૬) ઉપસર્ગ ભેદનું ઉદાહરણ—જેમકે–'તે સંસ્થિત છે તે અનુસ્થિત છે'[2] ક્વચિત્ અર્થના ભેદનું પણ (મુખ્ય પણે) ગ્રહણ થાય છે—જેમકે—'वर्णादिषु तिष्ठते च ' જે વર્ણાદિમા પ્રકાશિત અથવા સ્થિત છે આમા તિષ્ઠતેથી

---

૨ આમા 'તે કરે છે' અને 'કરાય છે' એ બન્ને (ભાગ) પર્યાય જુદા જુદા હોવાથી કુંભ એ ધ્વનિના અર્થમા ભેદ માલમ પડે છે આમા 'તે કરે છે' માં કારક પર્યાય મુખ્ય છે 'કુંભ' દ્રવ્ય ગૌણ છે

૩ આમા 'કેવો' 'વી' 'વું' એ ત્રણે લિંગ પર્યાય જુદા છે અને તેથી ધ્વનિના અર્થમા પણ ફેર પ્રતીત થાય છે

૧ અહી 'હું' પહેલો પુરુષ છે 'અતિથિઓ' ત્રીજો પુરુષ છે એ પુરુષરૂપ પર્યાય ભેદ થયા

૨ અહીં આ 'સ્થિત' ધ્વનિમા 'સં' અને 'અનુ' રૂપ ઉપસર્ગ પર્યાયથી ભેદ પ્રતીત થાય છે

અર્થભેદની પ્રતીતિ થઈ સ્વા પ્રકાશન અને સ્થેય અર્થ માટે આત્મનેપદમા વપરાય છે એવુ સૂત્ર છે[૩]

શબ્દાભાસનું લક્ષણ —

'तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः ।'

અર્થાત્-કાલાદિ ભેદે કરી વિભિન્ન શબ્દના અર્થનું પણ એકાંત ભિન્નત્વ માને તે **શબ્દાભાસ** જેમકે-'**હતો છે અને હશે સુમેરુ**', ઇત્યાદિ ભિન્ન કાલના શબ્દો એકાંત ભિન્ન અર્થ કહે છે,—ભિન્ન કાલ શબ્દત્વને લઈને,—તેવા સિદ્ધ અન્ય શબ્દની પેઠે આમ શબ્દભેદને લઈ એકાંત અર્થભેદ માનવો તે શબ્દાભાસ[૧]

પર્યાયાર્થિકનો આ ત્રીજો ભેદ થયો

———o———

૩ અહીં આ એવુ કહેવાનુ તાત્પર્ય શુ છે ? કર્તાનાં ધ્વનિ એો એ ગતા અર્થભે પ્રધાનપણે ગ્રહણ થાય, જેમકે **नव कम्बलो देवदत्तः** । નવકમ્બલ દેવદત્ત. આમા ધ્વનિ એો એ ગતા નવકમ્બલ વડે બે જુદા જુદા અર્થ પ્રધાનપણે પ્રતીત થાય છે—૧ સખ્યામા (૯) કામળીવાળો દેવદત્ત—નવ કામળી જેની પાસે છે એવો દેવદત્ત (૨) નવ એટલે નવી કામળી જેની પાસે છે એવો દેવદત્ત

૧ તાત્પર્ય કે— હતો, છે, હશે આદિ પર્યાયના ભેદથી ધ્વનિના અર્થમા ભેદ માનવ પડે પણ જેનો તે ધ્વનિ છે તે શબ્દનો અર્થ તો ગૌણપણે પણ અભેદ રહે એવુ શબ્દનયનુ માનવુ છે પણ ધ્વનિભેદથી શબ્દના અર્થનો પણ ભેદ જ, એમ એકાંતે ગ્રહણ કરનાર શબ્દાભાસ છે

(૩) સમભિરૂઢ નય

पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः।

અર્થાત્— વ્યુત્પત્તિભેદે કરી પર્યાયશબ્દને વિષે ભિન્ન અર્થ ઉત્પન્ન કરે તે સમભિરૂઢ. તાત્પર્ય કે—શબ્દ નય શબ્દ અને તેના પર્યાય ભિન્ન હોવા છતા પણ દ્રવ્ય (શબ્દ) ના અર્થનુ અભેદપણુ ઇચ્છે છે, અર્થાત્ કાલાદિ પર્યાય જૂદા જૂદા હોવા છતા શબ્દનો અર્થ તો એનો એ જ ઇચ્છે છે, ત્યારે સમભિરૂઢ નય શબ્દના (વ્યુત્પત્તિ) પર્યાયને ભેદે દ્રવ્યના (શબ્દના) અર્થનો ભેદ માને છે, અને પર્યાય શબ્દોનુ અર્થત અભેદપણુ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે, (તેને ગૌણ ગણે છે) ઉદાહરણ —

ઇન્દનાત્ ઇન્દ્ર — અર્થાત્ ઐશ્વર્યને લઇ ઇન્દ્ર
શકનાત્ શક્ર — ,, શક્તિને લઈ શક્ર
પૂર્દારણાત્ પુરંદર — ,, પૂ નામના રાક્ષસનો નાશ કરવાથી પુરંદર

શચ્યા પતિ શચિપતિ ,, શચિનો પતિ શચિપતિ આમા ઇન્દ્ર, શક્ર અને પુરંદર ઇત્યાદિ પર્યાયશબ્દોમા એકાર્થપણું છે, તથાપિ તેને ગૌણ કરી શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ (પર્યાય) ના ભેદે તેના અર્થનુ પણ ભિન્નપણુ માને છે, એટલે શબ્દ ભેદે અર્થભેદ માનનારા સમભિરૂઢ ફલિતાર્થ થયો એવી જ રીતે અન્યત્ર અર્થાત્ કલશ, ઘટ, કુંભ આદિમા જાણી લેવુ

સમભિરૂઢાભાસ

પર્યાયધ્વનીનામભિધેયનાનાત્વમેવ કક્ષીકુર્વાણસ્તદાભાસ । પર્યાયધ્વનિના અભિધેય ભિ ! ભિ ! જ એવુ એકાન્ત નક્કી કરનારા સમભિરૂઢાભાસ [તાત્પર્ય કે-એકાર્થવાચી જૂદા જૂદા રૂઢ શબ્દો હોય, તેના નિર્ણિત ભેદે જૂદા અર્થ ... તે તે શબ્દોમા પ્રતીત થતા રૂઢ એકાર્થને એકાન્ત જે નિષેધે, તે સમભિરૂઢાભાસ] જેમકે—ઇ , શક, પુરન્દર ઇત્યાદિ શબ્દો ભિન્ન અર્થવાળા જ છે, કેમકે ભિન્ન શબ્દો છે,— જેમ કરિ, કુરંગ, કરભ, તુરંગ , આદિ શબ્દો ભિન્ન હોવાથી ભિન્નાર્થવાચી છે તેમ અહીઆ પણ શક, ઇન્દ, પુરન્દર આદિ નામૈકયતાવાળા છતા ભિન્ન શબ્દ હોવાથી ભિન્ન અર્થવાળા જ છે,—જેમ હરણ ઘોડો, આદિ ભિન્ન શબ્દો ભિન્ન વાચ્ય છે તેમ આ સમભિરૂઢાભાસ પર્યાયાર્થિકનો ત્રીજો ભેદ થયો

(૪) એવભૂત નય

શબ્દાના સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિશિષ્ટમર્થં વાચ્યત્વનાભ્યુપગચ્છન્નેવંભૂત । જે ક્રિયાને લઇ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે જ ક્રિયાવિશિષ્ટ અર્થને વસ્તુ પ્રમાણે ત્યારે એવભૂત તાત્પર્ય કે—ઇન્દનાદિ ક્રિયાવિશિષ્ટ ઇન્દ્રને પિંડ હો કે ન હો, પણ લોકમા તથા વ્યાકરણમા એ જ પ્રકાર (ઇન્દનાદિ ક્રિયાવાળો તે ઇન્દ્ર એ પ્રકારે) રૂઢિ

હોવાથી સમભિરૂઢ નયે કરી ઇન્દ્રાદિ વ્યપદેશ થાય છે,- ઇન્દ્રાદિ નામ અપાય છે રૂઢ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોભા માત્ર જ છે, કારણ કે એવું વચન છે કે 'व्युत्पत्तिरहिता शब्दा रूढा' રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પત્તિ રહિત છે, તેની વ્યુત્પત્તિ કરો કે ન કરો) ત્યારે એવંભૂત નય જે સમયે ઇન્દનાદિ ક્રિયાયુક્ત અર્થ દેખાય છે, તે જ સમયે આ ઇન્દ્ર એમ માને છે, નહિ કે તે સિવાયના (ઇન્દનાદિ ક્રિયા રહિત) સમયે આ નય ક્રિયાશબ્દને જ માને છે, અર્થાત્ શબ્દનો જે અર્થ થતો હોય તે જ પ્રમાણે જે સમયમાં ક્રિયા થતી હોય, તેને જ તેનો (તે શબ્દનો) વ્યપદેશ કરે છે

[શંકા—શાબ્દિકોમાં તો (૧) જાતિ (૨) ગુણ, (૩) ક્રિયા, (૪) સંબંધ અને (૫) યદૃચ્છા, એ લક્ષણવાળી પાંચ પ્રકારની શબ્દ પ્રવૃત્તિ કહી છે ને ?

સમાધાન—હા, યદ્યપિ તેમાં એ પાંચ પ્રકારની શબ્દ પ્રવૃત્તિ કહી છે, તોપણ એ વ્યવહારમાત્રથી જ જાણવી, નિશ્ચયથી નહિ, એમ આ એવંભૂત નય સ્વીકારે છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) જાતિ શબ્દ છે તે ક્રિયાશબ્દ જ છે, એમ બતાવવું જેમકે—'गच्छतीति गौ' (જવાની ક્રિયા કરે તે ગાય), 'आशुगामित्वादश्व' (આશુ, જલદી જવાની ક્રિયા કરે તે અશ્વ), ઈત્યાદિ 'ગાયપણું' 'અશ્વપણું' એવા જાતિ વાચક શબ્દોનું ક્રિયાવાચક શબ્દ હોવાથી

(૨) તેવી રીતે ગુણ શબ્દ પણ ક્રિયાશબ્દ જ છે,

જેમકે–'शुचीभवनात् शुक्ल' (શુચિ (પવિત્ર) હોવાની ક્રિયાને લઈ શુક્લ), 'नीलभवनात् नील' (નીલનની ક્રિયાને લઈ નીલ), ઈત્યાદિ શુક્લ અને નીલ એવા ગુણ શબ્દોનું ક્રિયાશબ્દ હોવાથી

(૩) તેવી રીતે યદૃચ્છા શબ્દ પણ ક્રિયા શબ્દ જ છે, જેમકે—'देव एव देयात् इति देवदत्त' (દેવ જ એને દ્યો), 'यज्ञ एव देयात् इति यज्ञदत्त' (યજ્ઞ એને દ્યો) ઈત્યાદિ યદૃચ્છા શબ્દોનું ક્રિયાશબ્દ હોવાથી

(૪) તેમજ સંયોગ સંબંધી શબ્દ અને સમવાય સંબંધી શબ્દ પણ ક્રિયાશબ્દ જ જાણવા જેમકે— दण्डोऽस्यास्तीति દંડી (આને દંડ છે માટે દંડી) એ દંડ અને દંડીના સંયોગસંબંધરૂપ શબ્દ ક્રિયાશબ્દ જ છે તેમ– विषाणमस्यास्तीति विषाणी' (વિષાણ-શિંગડું આને છે માટે વિષાણી, શિંગડાવાળું) એ વિષાણ અને વિષાણીના સમવાયસંબંધરૂપ શબ્દ ક્રિયાશબ્દ જ છે (આમાં હોવા'રૂપ ક્રિયાનું પ્રધાનપણું હોવાથી 'શું હોવાનું ? એનો બોધ થાય છે જાતિ શબ્દાદિ ઉપર કહ્યા તે બધા શબ્દો ક્રિયાશબ્દ છે 'હોવાપણું', 'થવાપણું', 'જવાપણું', 'દેવાપણું' ઈત્યાદિ ક્રિયાસામાન્યનું સર્વવ્યાપિપણું હોવાથી]

એવંભૂત નયનું ઉદાહરણ —ઈન્દન (ઐશ્વર્ય) અનુભવવાની ક્રિયા કરનો ઈંદ્ર કહેવાય શક્ત (શક્તિ) ક્રિયામાં પરિણત શક્ર કહેવાય પુરને દારવાના (ચીરવાના) પ્રવર્તેલો પુરંદર કહેવાય

એવંભૂતાભાસ

क्रियानाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः ।
અર્થાત્—શબ્દમા જે ક્રિયાનો વાચ્યાર્થ રહેલો હોય, તે ક્રિ સહિત જ વસ્તુ હોય તેને જ એ શબ્દ લગાડાય, એ ક્રિય રહિતને નહિ જ, એવો એકાન્ત નિયમ કરે તે **એવંભૂતાભાસ** ઉદાહરણ—જેમકે, વિશિષ્ટ ચેષ્ટા શૂન્ય એવી ઘટ નામની વસ્તુને ઘટ નામ આપવુ ન જોઈએ, કેમકે જે ચેષ્ટાને લઈ ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ચેષ્ટા તેમા નથી,—પટની પેઠે આ વાક્ય વડે સ્વક્રિયા રહિત ઘટાદિ વસ્તુને ઘટાદિ શબ્દ ન લગાડવો, એવો એકાન્ત નિયમ થાય છે, પણ તે નિષેધ પ્રમાણબાધિત છે માટે એને **એવંભૂત નયાભાસ** કહ્યો

અર્થ નય અને શબ્દ નય

આ સાત નયમા પ્રથમના ચાર અર્થનિરૂપણમા પ્રવીણ હોવાથી **અર્થનય**, અને પછીના ત્રણ શબ્દ વાચ્યાર્થ ગોચર હોવાથી શબ્દનય છે

નયના સાતસો ભેદ ઉપસંહાર

"एक्केक्को य सयविहो सत्त नयसया हवंति एवं।
अन्नो वि अ आएसो पंचेव सया नयाणं तु॥"

અર્થાત્– એકેકના સો ભેદ એટલે નૈગમાદિ [illegible] સર્વ મળી ૭૦૦ ભેદ થાય છે શબ્દાદિ ત્રણ [illegible] મા જ ગણતા, પ્રકારાંતરે નૈગમાદિ પાંચ [illegible] દરેકના સો સો ભેદ કરતા ૫૦૦ ભેદ [illegible] ચારસો, બસો ભેદ પણ થાય છે [illegible] સંગ્રહમા અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો [illegible] કરીએ તો મૂળ નય છ થાય છે, [illegible] કરતા ૬૦૦ ભેદ થાય છે જ્યારે (૧) નૈગ[illegible] (૩) વ્યવહાર એ ત્રણ અર્થનય અને (૪) શબ્દ[illegible] ચાર મૂળ નય ગણીએ, ત્યારે પ્રત્યેકના [illegible] ચારસો ભેદ થાય અથવા (૧) નૈગમ [illegible] (૨) સંગ્ર[illegible] વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર લક્ષણ એક [illegible] ( ) [illegible] શબ્દ નય અને (૪) એક પર્યાયાર્થિક [illegible] ચાર મૂળ ભેદ લઈએ, ત્યારે પ્રત્યેકના સો [illegible] ભેદ થાય અને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે [illegible] નય લઈએ, તો તે પ્રત્યેકના સો સો ભેદ [illegible] ભેદ થાય

ક્યાંઈ તો વળી એમ કહ્યું છે:–

"णिच्छयववहार णया मूलिमभेया णयाण सव्वाणं।
णिच्छय साहणहेऊ दव्वपज्जत्थिया मुणह॥"

અર્થાત્—નવ નયના મૂળ ભેદ (૧) નિશ્ચય અને (૨) વ્યવહાર નય છે તેમા નિશ્ચય નયના સાધનહેતુ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક જાણવા

ઉત્કૃષ્ટ ભેદ ગણીએ તો નયના અસંખ્ય ભેદ થાય છે

जावता वयणपहा तावता वा नया वि सद्दाओ ।
ते च्चेय परसमया सम्मत्त समुदिया सव्वे ॥

અર્થાત્—જેટલા વચનપ્રકાર સ્યાદ્વાદઅગૃહીત છે સાવધારણ છે, તે બધા નય પરસમય છે, અર્થાત્ અન્ય તીર્થિકના સિદ્ધાંત છે, અને જે અવધારણ રહિત, સ્યાત્ પદથી લાંછિત છે તે સર્વ નય એકઠા કરીએ તો સમ્યક્ત્વ છે, જિન સિદ્ધાંત છે

શંકા—સર્વ નય પ્રત્યેક અવસ્થામા (પ્રત્યેક જૂદા જૂદા હોઇ) મિથ્યાત્વના હેતુ છે, તો સર્વ એકઠા થતા મહા મિથ્યાત્વના હેતુ કેમ ન થાય? જેમ થોડુ થોડુ વિષ એકઠું કરતા ઘણું જ વિષ થાય તેની પેઠે

સમાધાન—

"सव्वे समिति सम्मं चेगवसाओ नया विरुद्धा वि ।
निच्च ववहारिणो इव राआ दासाण वसवत्ती ॥"

અર્થાત્—પરસ્પર વિરુદ્ધવર્તી નય પણ એકત્ર થયે સમ્યક્ત્વ થાય છે,—એક જિન સાધુને વશવર્તી હોવાથી;—રાજાના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નોકરોની પેઠે જેમ ધન ધાન્ય ભૂમિ આદિને અર્થે અરસપરસ લડી મરતા ઘણા

માણસો કોઈ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ પાસે એકઠા થઈને જાય, ત્યારે એ પક્ષપાત રહિત ન્યાયાધિકારી યુક્તિ વડે ઝઘડાનું કારણ મટાડી અન્યોન્ય તેઓનો મેળાપ કરી દે છે, તેમ અહીંઆ પણ પરસ્પર વિરોધી નયોનો પણ જૈન સાધુ એ વિરોધ ટાળી એકત્ર મેળાપ કરાવે છે. તેમજ વિષની ઘણી કણીઓ પણ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના પ્રયોગથી નિર્વિષ થઈ જાય છે, અને કોઢીઆ આદિ રોગીને દેતા અમૃતરૂપ પરિણમે છે [તેમ પરસ્પર વિરોધી જૂદા જૂદા નયોરૂપી વિષની કણીઓ પણ જૈન સાધુરૂપ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના **સાપેક્ષ વાદરૂપ પ્રયોગથી** અવિનાશરૂપ નિર્વિષપણાને પામે છે અને હઠ-કદાગ્રહ આદિરૂપ કોઢ આદિથી પીડિતને હઠ-કદાગ્રહાદિ ટળવારૂપ અમૃતરૂપે પરિણમે છે] ઇત્યાદિ બધું શ્રી **વિશેષાવશ્યકની ટીકામાં** સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

અહીંઆ આટલું સમજવું કે —આ સાતે નયમાં પૂર્વ પૂર્વ નય છે તે સ્થૂલ (પ્રચુર ગોચર) છે અને નૈગમાદિ ઉત્તરોત્તર નય છે તે સૂક્ષ્મ (પરિમિત વિષય) છે. 'पूर्व पूर्वो नय प्रचुरगोचर, पर पर स्तु परिमितविषय ।' અર્થાત્—નૈગમથી સંગ્રહ, સંગ્રહથી વ્યવહાર, વ્યવહારથી ઋજુ૦, ઋજુથી શબ્દ, શબ્દથી સમભિરૂઢ, સમભિરૂઢથી **એવંભૂત** ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે.

॥ इति नयप्रदीप ॥

પરિશિષ્ટ

નય ચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ

(લે-સ્વ શ્રીમન સુખલાલ કિરતચંદ મહેતા–મોરબી)

[સ્નેહમૂર્તિ શ્રી   નો સ્નેહાંકિત પત્ર મળ્યો તેઓના સમવર્ગી સ્વર્ગગામી સ્વ શ્રી   ના પુણ્ય-સ્મરણરૂપે ઉપયુક્ત વિષયનો સંગ્રહ થઈ જનહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ થાય તો સારૂ, એવી ઇચ્છાએ તમોએ પોતાના આપ્ત સ્નેહી મંડળમાં માગણી કરી તેના સ્વીકારરૂપે આ યત્ન છે ચાલુ વિષયો મનમાં ઘણા ઘોળાયા કરે છે, સ્પષ્ટાકાર ધરે છે પણ હાલ ચાલતી શાસ્ત્રીય-સિદ્ધાંતિક વિચારણા માટે એને પત્ર પર આલેખવાનો ઓછો અવકાશ રહે છે એ વિષયો તેવો અવસર આવ્યે પરિતોષ પામશે, એટલે તે કાળની પ્રતીક્ષા કરી અત્રે તો સ્વવિચારણા માટે સંગ્રહાતો આ શાસ્ત્રીય વિષય રજુ કરૂં છું કવચિત તેનો જેને હાલ ખપ ન લાગતો હોય તને આ વિષય નીરસ લાગશે, તેથી એની ઉપકારિતા–ઉપયોગિતા કંઈ ન્યૂન નથી થતી એના થોડા પણ જિજ્ઞાસુઓને એ સુગમ લાગશે **છેવટ માટે તો બધાને** એવા વિષયો ઉપયોગી છે તેથી તેમજ શ્રી   પાસે પ્રસ્તુત ધારેલ સંગ્રહ માટે આવેલા વિષયોમાં પ્રાય આ કોટિનો વિષય નહિ હોય, એટલું આ વિષયનું વિલક્ષણપણું અને સ્થાનત્વ]×

× સં૦ લેખકની સં નોંધ પરથી જણાય છે કે પોતાના અભ્યાસના પરિપાકરૂપ આ નયચક્ર સંક્ષેપ સ્વરૂપ તેઓશ્રીએ કોઈ સ્નેહીની માગણીથી સ્મરણાર્થે તૈયાર કરેલ પરંતુ પાછળથી,

શ્રી વીર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનો સક્ષેપ કહુ છુ

૧ દ્રવ્ય—(૭) જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ

૨ સત્ એ દ્રવ્ય

૩ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત તે સત્

૪ ગુણ બે પ્રકારે—(૧) સામાન્ય (૨) વિશેષ

૫ દ્રવ્યના સામાન્ય ગુણ દશ પ્રકારે—

(૧) અસ્તિત્વ (૨) વસ્તુત્વ (૩) દ્રવ્યત્વ (૪) પ્રમેયત્વ (૫) અગુરુલઘુત્વ (૬) પ્રદેશત્વ (૭) ચેતનત્વ (૮) અચેતનત્વ (૯) મૂર્ત્તત્વ. (૧૦) અમૂર્ત્તત્વ

આમાથી પ્રથમ છ ગુણ છ્ણે દ્રવ્યમા રહેલા છે સાતમો ચેતનત્વ જીવમાત્રમા, સૂક્ષ્મ નિગોદના ઇલથી સિદ્ધના જીવમા, સામાન્ય છે આઠમો અચેતનત્વ જીવ શિવાયના બીજા બધા દ્રન્યોમા છે નવમો મૂર્ત્તત્વ (સાકારપણુ) એક પુદ્ગલ દ્રવ્યના જ છે દશમો અમૂર્ત્તત્વ (નિરાકારપણુ) પુદ્ગલ શિવાયના બીજા બધા દ્રવ્યમા છે

૬. દ્રવ્યના વિશેષ ગુણ—સોળ પ્રકારે

સગ્રહી હુંડીને ઊહાપોહ કે ઉપયોગ જ ન કરવામા આવ્યો હોય અથવા તો—નહિ મોકલવામા આવતો લેખ એમને એમ પડી રહ્યો હોય તો વિષયના અભ્યાસીને ઉપયોગી આ સક્ષેપ નોધ સદ્ શ્રી મન સુખભાઇએ શ્રી દેવસેનાચાર્ય કૃત આલાપપદ્ધતિ અનુસાર તૈયાર કરેલ જણાય છે વિશેષ માટે જુઓ આલાપપદ્ધતિ

—ભગવાનદાસ

(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) સુખ, (૪) વીર્ય—જીવના (૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગંધ, (૮) વર્ણ—પુદ્ગલના (૯) ગતિહેતુત્વ—ધર્મનો, (૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ—અધર્મનો (૧૧) અવગાહનાહેતુત્વ—આકાશનો (૧૨) વર્તનાહેતુત્વ—કાલનો (૧૩) ચેતનત્વ—જીવનો (૧૪) અચેતનત્વ—જીવ શિવાય પાંચેનો (૧૫) મૂર્ત્તત્વ—પુદ્ગલનો (૧૬) અમૂર્ત્તત્વ—પુદ્ગલ શિવાય પાંચેનો આમાં છેલ્લા ચારની સામાન્ય ગુણમાં પણ વિવક્ષા થઇ છે, પણ એ સ્વજાતિ અપેક્ષાએ, અર્થાત્ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ એ સામાન્ય ગુણ છે પરજાતિ અપેક્ષાએ અર્થાત્ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની **અપેક્ષાએ એ વિશેષ** ગુણ છે

૭ **પર્યાય**—ગુણનો વિકાર તે પર્યાય તે પર્યાયના બે ભેદ

૮ પર્યાયના બે ભેદ—(૧) સ્વાભાવિક પર્યાય દ્રવ્ય માત્રમાં, (૨) વિભાવિક પર્યાય જીવ અને પુદ્ગલમાં જ

૯. અગુરુલઘુ વિકાર એ સ્વાભાવિક પર્યાય દ્રવ્ય માત્રમાં છે—તેના બાર ભેદ છ વૃદ્ધિરૂપ, છ હાનિરૂપ

(૧) અનંત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ અગુરુલઘુ વિકાર
(૨) અસંખ્યાત ,, ,, ,, ,, ,,
(૩) સંખ્યાત ,, ,, ,, ,, ,,
(૪) સંખ્યાત ગુણ ,, , ,, ,, ,
(૫) અસંખ્યાત ,, ,, ,, ,, ,, ,,
(૬) અનંત ,, ,, ,, ,, , ,,

} **ષટ્ વૃદ્ધિરૂપ**

(૧) અનંત ભાગ હાનિ ,, ,, ,, ,,
(૨) અસંખ્યાત ,, ,, ,, ,,
(૩) સંખ્યાત ,, ,, ,, ,,
(૪) સંખ્યાત ગુણ ,, ,, ,, ,,
(૫) અસંખ્યાત ,, ,, ,, ,,
(૬) અનંત ,, ,, ,, ,,

} ષટ્ હાનિરૂપ

૨૦ વિભાવ પર્યાય —જીવના અને પુદગલના જ તથા જીવના ચાર ચાર —

(૧) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય તે દેવ, મનુષ્ય તિર્યંચ, નરક એ ચાર પ્રકારે અથવા ચોરાશી લાખ જીવ યોનિ અનુસાર ચોરાશી લાખ પ્રકારે ગતિ યોનિ એ જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ નથી, એ વિભાવિક ગુણ છે

(૨) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય તે મતિ શ્રુત, અવધિ, મનપર્યવ જીવનો શુદ્ધ સ્વાભાવિક ગુણ કેવળ જ્ઞાન છે

(૩) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય ચરમ શરીરથી કિંચિત ન્યૂન સિદ્ધ પર્યાય (ચરમ વિભાગ વિશેષ)

(૪) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય જીવના સિદ્ધ થતા અનંત ચતુષ્ટય (અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય)

તેજ રીતે પુદગલના પાછા ચાર વિભાવ પર્યાય —

(૧) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય વ્યણુક (બે અણુ) ત્રણ આદિ સ્કંધ

(૨) વિભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય —રસ-રસાંતર, ગંધ-ગંધાંતર, ઇત્યાદિ

(૩) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય —એ અવિભાગી (જેના ભાગ ન થઈ શકે એવા) પુદ્ગલ પરમાણુ

(૪) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજન પર્યાય —દરેક પરમાણુમા એક રસ, એક ગંધ એક વર્ણ અને બે સ્પર્શ મળી પાંચ અવિરુદ્ધ ગુણ

૧૧ પર્યાયના પ્રકારાન્તરે બીજા બે ભેદ —

(૧) **અર્થપર્યાય**—ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળના અર્થપર્યાય જ છે વ્યંજન પર્યાય નથી

(૨) **વ્યંજન પર્યાય**—આ પર્યાય જીવ અને પુદ્ગલમા જ છે, બીજા દ્રવ્યમા નથી

૧૨ ગુણ પર્યાયવાનૂ એ દ્રવ્ય

---

૧૩ સ્વભાવ —(૧) સામાન્ય સ્વભાવ (૨) વિશેષ સ્વભાવ તેમા દ્રવ્યના **સામાન્ય સ્વભાવ** અગીઆર છે—

(૧) અસ્તિ (હોવાપણાનો) સ્વભાવ (૨) નાસ્તિ [illegible]
(૩) નિત્ય સ્વભાવ (૪) અનિ[illegible]
(૫) એક સ્વભાવ ( ) [illegible]
(૭) ભેદ સ્વભાવ (૮) [illegible]
(૯) ભવ્ય સ્વભાવ (૧[illegible]
(૧૧) પરમ સ્વભાવ

અને દ્રવ્યના વિશેષ સ્વભાવ દશ પ્રમાણે —

(૧) ચેતન સ્વભાવ (૨) અચેતન સ્વભાવ
(૩) મૂર્ત્ત સ્વભાવ (૪) અમૂર્ત્ત સ્વભાવ
(૫) એકપ્રદેશ સ્વભાવ ( ) અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ
(૭) વિભાવ સ્વભાવ
(૮) શુદ્ધ સ્વભાવ (૯) અશુદ્ધ સ્વભાવ
(૧૦) ઉપચરિત સ્વભાવ

આમ સામાન્ય અને વિશેષ મળી ૨૧ (એકવિશ) સ્વભાવ થયા, તે જીવ અને પુદ્ગલમા કહેલા છે —

एकविंशति भावा स्यु जीवपुद्गलयो मेता ।
धर्मादीना षोडश स्यु काले पंचदश स्मृता ॥

અર્થાત્ જીવ અને પુદ્ગલમા દરેકમા ઉપર જણાવેલ એકવિશ સ્વભાવ છે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશમા ચેતન સ્વભાવ મૂર્ત્તસ્વભાવ એકપ્રદેશ સ્વભાવ, વિભાવ સ્વભાવ અને અશુદ્ધ સ્વભાવ એ પાચ સિવાયના સોળ સ્વભાવ છે અને કાળ દ્રવ્યમા ઉપર જણાવેલ પાચ ઉપરાત છઠ્ઠો અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ (કાળ પ્રદેશ રહિત છે) એમ છ સિવાય બાકીના પદર સ્વભાવ છે

(૧) અસ્તિ સ્વભાવ—દ્રવ્યનુ સ્વસ્વરૂપે હોવાપણુ દાહ એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે, અગ્નિ હોય ત્યા દાહ હોય જ, તેમ સ્વભાવ લાભથી અચ્યુતત્વ

(૨) નાસ્તિ —પદાર્થનુ પરરૂપે ન હોવાપણુ

(૨) [ઉત્પાદ, વ્યયને ગૌણ કરી કેવળ] સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે—દ્રવ્ય નિત્ય છે, જીવ નિત્ય છે, પરમાણુ નિત્ય છે

(૩) ભેદ કલ્પના નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે—નિજ ગુણ પર્યાયથી દ્રવ્ય અભિન્ન છે

(૪) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે—ક્રોધાદિ કર્મજ ભાવ આત્મા

(૫) ઉત્પાદ વ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે, એક જ સમયે ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય યુક્ત દ્રવ્ય

(૬) ભેદ કલ્પના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે, આત્માના દર્શન, જ્ઞાનાદિ ગુણ જ્ઞાન અને દર્શનાદિ પોતે જ આત્મા છે, છતાં ભેદ કલ્પના કરી નાખી જૂદા પાડ્યા

(૭) અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે, ગુણ પર્યાય યુક્ત દ્રવ્ય

(૮) સ્વાસ્તિગ્રાહક અથવા સ્વદ્રવ્યાદિગ્રાહક અથવા સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર સ્વકાળ અને સ્વભાવગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે—સ્વદ્રવ્ય સ્વક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ એ દ્રવ્ય

(૯) પરનાસ્તિગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ એ દ્રવ્ય નથી અથવા સુવર્ણ રજત નથી રજત રૂપે, રજત ક્ષેત્રે, રજત કાળે કે રજત ભાવે સુવર્ણ રજત નહિ કોઈ કાળે, કોઈ ક્ષેત્રે, કોઈ રૂપે કોઈ ભાવે સુવર્ણ રજત નથી અથવા આત્મા દ્રવ્ય (જીવ)

પ્રમાણ અને નયની વિવક્ષા વડે જાણી શકાય પ્રમાણ શું? સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રમાણ સમ્યગ્ જ્ઞાન બે પ્રકારે (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (૨) પરોક્ષ પ્રમાણ મતિ અને શ્રુત જ્ઞાન એ પરોક્ષ પ્રમાણ

અવધિ મન:પર્યવ જ્ઞાન એ એકદેશ અથવા વિકલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને કેવળ જ્ઞાન એ સર્વ દેશ સકળ પ્રત્યક્ષ પ્ર૦

નય તેના ભેદ —(૧) નિશ્ચય નય દ્રવ્યાર્થિક (૨) વ્યવહાર નય પર્યાયાર્થિક અથવા—

નવ પ્રકાર —(૧) દ્રવ્યાર્થિક નય (૨) પર્યાયાર્થિક નય, (૩) નૈગમ નય (૪) સંગ્રહ નય, (૫) વ્યવહાર નય (૬) ઋજુસૂત્ર નય, (૭) શબ્દ નય (૮) સમભિરૂઢ નય, (૯) એવંભૂત નય

ઉપનય એટલે નય સમીપ તે ઉપનય, અથવા વસ્તુ એક અંગ ગ્રહણ કરી અનેક વિકલ્પે કરી કથન તે ઉપનય

એ ત્રણ પ્રકારે—(૧) સદ્ભૂત વ્યવહાર નય

(૨) અસદ્ભૂત વ્ય૦ ન૦ (૩) ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્ય૦ ન૦ તેમાં પાછા—

૧ દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ —

(૧) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—જેમકે સંસારી જીવ સિદ્ધ જેવા જ શુદ્ધાત્મા છે 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ'

(૪) સત્તા સાપેક્ષ નિ ય અશુદ્ધ પર્યા૦ નય —જેમકે-એક સમયે ત્રણ રૂપવાળો ત પર્યાય અર્થાત્ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ ઉત્ત પર્યાયનો ઉત્પાદ અને યપણે ધ્રૌ ય

(૫) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ નિત્ય નુદ્ધ પર્યા૦ નય — જેમકે-સિદ્ધના પર્યાન જ્વા ન સારીના પયાય (જ્ઞાનાદિ) શુદ્ધ છે

(૬) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ નિ ય અશુદ્ધ પયા૦ નય — જેમક-(સ નારી) જીવો ઉપજ છે અન મર ૦

૩ નૈગમ નયના ત્રણ ભે૦ --

(૧) ભૂત નૈગમ (૨) ભાવિ નૈગમ (૩) વર્ત માન નૈગમ તેમા (૧) ભૂતને વિ વર્તમાનનુ આરોપનુ એ ભૂત નૈગમ જેમકે--**આજ દીવાળીને દિવસે શ્રી વર્ધમાન સ્વામી** મોક્ષે પધાર્યા (જો કે તમને થઈ યા કે ૨ વ ન થઈ ગયા)

(૨) ભાવિને વિષ ભૂતનુ આરોપણ એ ભાવિ નૈગમ - જેમકે—જે **થવાનુ** ૦ ન **થયુ** ગણવુ સકત તે સિદ્ધ, સમકિતી ત મુક્ત આમા અહ ત એ દેહધારી રૂપે છે, સિદ્ધ થયા ન ી, પણ અર્હ ત હોવા ી દેહમુક્ત થયે નિયમા સિદ્ધ થશે, આ નિશ્ચ ન લઈ સિદ્ધ **થવા રૂપ** ભાવિનુ સિદ્ધ **થયા** રૂપે આરોપણ કર્યુ તેમજ સમકિતી નિયના મુક્ત થાય, હજી મુક્ત થયેલ નથી, છતા નિશ્ચયને લઈ મુક્ત **થવા રૂપ** ભાવિનુ સમકિતીને વિ આરોપણ કર્યું, ઈત્યાદિ

પુદ્ગલ દ્રવ્ય (અજીવ) નથી, ચેતન દ્રવ્ય જડ દ્રવ્ય નથી જડના દ્રવ્યથી, કે જડના ક્ષેત્રથી, કે જડના કાળથી કે જડના ભાવથી ચેતન જડ નથી. સર્વ કાળે, સર્વ ક્ષેત્રે, સર્વ ભાવે, સર્વ રીતે ચેતન તે ચેતન જ છે અચેતન નથી, જડ નથી તેમજ જડ તે ચેતનથી ભિન્ન પ્રગટ ભિન્ન છે ને પોતપોતાના ભાવે સ્થિત છે જડમાં ચેતન નથી ભળી જતું, ચેતનમાં જડ નથી ભળી જતું એકનો સ્વભાવ બીજામાં ન આવે અને બીજાનો પહેલામાં ન આવે એટલે દ્રવ્ય નિરનિરાળાં પોતપોતાના સ્વભાવે સ્થિત છે ઇત્યાદિ

(૧૦) પરમભાવગ્રાહક દ્રવ્યા૦ નય અથવા પારિણામિક ભાવ ગ્રાહક દ્રવ્યા૦ નય — જેમકે–જ્ઞાનસ્વરૂપ એ આત્મા આત્માના ઘણા સ્વભાવમાંથી જ્ઞાન એ પરમ સ્વભાવ ગણ્યો.

૨ પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ —

(૧) અનાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય અથવા અનાદિ અનંત પર્યાયાર્થિક નય — જેમકે–પુદ્ગલ પર્યાય નિત્ય છે મેરુ આદિ (પ્રાય એ ગિરિ શાશ્વતો, અથવા શાશ્વતી જિન પ્રતિમા) મેરુ એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે

(૨) આદિ નિત્ય અથવા આદિ અનંત પર્યા૦ નય — જેમકે–સિદ્ધ પર્યાય [કેમ- સિદ્ધ એ જીવનો પર્યાય છે] નિત્ય છે

(૩) [સત્તા ગૌણ કરી] ઉત્પાદ વ્યય ગ્રાહક સ્વભાવ વાળો નિત્ય અશુદ્ધ પર્યા૦ નય — જેમક, પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે પને છે

૭ શબ્દ નયનો એક ભેદ —જેમકે -દારા, ભાર્યા, લત્ર, અથવા જલ, આપ

૮ સમભિરૂઢ નયનો એક ભેદ —જેમકે, ગાય એ પશુ છે

૯ એવભૂત નયનો એક ભેદ —જેમકે, ઇદ ત ઇન્દ્ર

આમ નયના મૂળવિના ભે નના દ્રવ્યાર્થિકના ૧૦, પર્યાયાર્થિકના , નગમના ૩ સંગ્રહના ૨, વ્યવહારના ૨, ઋજુસૂત્રના ૭, શબ્દના ૧ સમભિરૂઢના ૧, એવભૂતનો ૧,— કુલ ૨૮

ઉપનય અને તેના બેદ પ્રતિભેદ —

૧ સદ્ભૂત વ્યવહાર ઉપનય, તે બે પ્રકાર —

(૧) શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્ય૦ ઉપનય —જેમકે શુદ્ધગુણ— શુદ્ધ ગુણી અને શુદ્ધ પર્યાય- શુદ્ધ પર્યાયીના ભેદનુ કહેવુ તે (સિદ્ધ પર્યાય સિદ્ધ જીવ)

(૨) અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ ઉપનય —જેમકે અશુદ્ધ ગુણ— અશુદ્ધ ગુણી અને અશુદ્ધ પર્યાય-અશુદ્ધ પર્યાયીના ભેદનુ કહેવુ તે (મનુષ્ય પર્યાય સંસારી જીવ)

૨ અસદ્ભૂત વ્યવહાર ઉપનય, તે ત્રણ પ્રકાર —

(૧) સ્વજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૦ —જેમકે, પરમાણુ બહુપ્રદેશી

(૩) કરવા માંડી વસ્તુ થઈ છે, નથી થઈ અને કહેવું કે થાય છે, અથવા થાય છે અને કહેવું કે થઈ તે વર્તમાન નૈગમ જેમકે—ચોખા રાંધીમાં રાંધવા મૂક્યા, રંધાયા નથી અને કહેવું કે રંધાય છે અગર 'રંધાઈ ગયા' થાય છે તે વગુ

૪ સંગ્રહ નયના બે ભેદ --

(૧) સામાન્ય સંગ્રહ—જેમકે, દ્રવ્યમાત્ર પરસ્પર અવિરોધી છે

(૨) વિશેષ સંગ્રહ—જેમકે, જીવમાત્ર પરસ્પર અવિરોધી છે

૫ વ્યવહાર નયના બે ભેદ --

(૧) સામાન્ય સંગ્રહ ભેદક વ્યવહાર—જેમકે, દ્રવ્ય બે જીવ અને અજીવ

(૨) વિશેષ સંગ્રહ ભેદક વ્યવહાર—જેમકે—જીવ બે પ્રકારના સિદ્ધ અને સંસારી

૬ ઋજુસૂત્ર નયના બે ભેદ --

(૧) સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર—જેમકે એક સમય જ જેની સ્થિતિ છે તે પર્યાય

(૨) સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર—જેમકે, મનુષ્યાદિ પર્યાય આયુકાળ પ્રમાણ

વસ્તુત્વ—વસ્તુનો સ્વભાવ તે વસ્તુત્વ અથવા સામાન્ય—વિશેષવાળુ તે વસ્તુ

દ્રવ્યત્વ—દ્રવે તે દ્રવ્ય, દ્રવ્યસ્વભાવ તે દ્રવ્ય, પોત પોતાના પ્રદેશસમૂહમા અખડ રહી સ્વભાવ-વિભાવ પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે, ગ્રહણ કરેલ છે જેણે તે દ્રવ્ય

સત્—વસ્તુ લક્ષણ સત્ સ્વગુણ પર્યાયમા 'સિદ્ધે', 'વ્યાપે', 'ઓતપ્રોત રહે' તે સત

પ્રમેયત્વ—પ્રમેયભાવ તે પ્રમેય - પ્રમાણ વડે કરીને સ્વ-પર સ્વરૂપને જાણવા યોગ્ય, પરિચ્છિદવા યોગ્ય તે પ્રમેય

અગુરુલઘુભાવ—તે અગુરુલઘુત્વ તે સૂક્ષ્મ, અનિર્વચનીય, પ્રતિક્ષણે વર્તમાન આગમપ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય

પ્રદેશત્વ—પ્રદેશભાવ, અવિભાગી (જેના પછી ભાગ ન થઈ શકે એવા) પુદ્ગલ પરમાણુએ વ્યાપ્ત ક્ષેત્રત્વ

ચેતનત્વ—ચેતનભાવ ચૈતન્ય—અનુભવન, અનુવૃત્તિ ચેતન ભાવ—જીવાજીવાદિની અનુભૂતિ ચૈતન્ય—અનુભૂતિ તે સદા સક્રિય જ છે, ક્રિયારૂપ જ છે દેહધારીરૂપે તે ક્રિયા મન, વચન, કાયામા અન્વિત થઈ નિશ્ચયે વર્તે છે સિદ્ધ દશામા જ્ઞાનરૂપે અમદ સક્રિય છે

શ્રી જિનેશ્વરોએ પ્રકાશેલ તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે હેતુ વડે કરીને તેનો ઘાત થાય એમ નથી તે આજ્ઞાસિદ્ધ છે માટે ગ્રહણ કરી લેવુ કેમકે જિનેશ્વર અન્યથા વદે નહિ

ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

---

(૨) વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૦ ---જેમકે, મતિજ્ઞાન મૂર્ત
છે કેમકે મૂર્ત દ્રવ્યથી ઉપજેલું છે જ્ઞાન અમૂર્ત છે, છતાં
મતિજ્ઞાનને મૂર્ત ગણ્યું કેમકે વિજાતિ એવા મૂર્ત પુદ્ગલથી
ઉપજ્યું

(૩) સ્વજાતિ વિજાતિ અસદ્ભૂત વ્ય૦ ---જેમકે, જ્ઞાનનો
વિષય હોવાથી જીવ અને અજીવને વિષે જ્ઞાનનું
કથન છે

૩ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્ય૦ ઉપનય, ત્રણ
પ્રકાર ---

(૧) સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્ય૦ ---જેમકે,
મારા સ્ત્રી, પુત્રાદિ (સજીવ)

(૨) વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્૦ વ્ય૦ ---જેમકે, મારાં
ઘર, ઘરેણાં ધન, વસ્ત્રાદિ (નિર્જીવ)

(૩) સ્વજાતિ વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્૦ વ્ય૦---જેમકે,
મારા દેશ, રાજ્ય પ્રજા, ધન, દુર્ગાદિ (સજીવ, નિર્જીવ)

આમ ઉપનયના આઠ ભેદ થયા, અને નયના પૂર્વે
જણાવેલ અઠ્ઠાવીશ ભેદ ગણતા કુલ છત્રીસ ભેદ થયા નયના

ગુણ---સહભાવી, સાથે રહેનારા તે ગુણ
એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી જુદા પાડી પૃથક્ કરનાર તે ગુણ
પર્યાય---ક્રમભાવી, ક્રમવર્તી
અસ્તિત્વ---હોવાપણું

(૪) અશુભ વ્યવહાર—પાપનિયાનું જીવમાં માન પણ કરવું તે

(૫) ઉપચરિત વ્યવહાર—ધન કુટુંબાદિને જીવના કહેવા તે

(૬) અનુપચરિત વ્ય —દેહને જીવના કહેવો ત

પર્યાયાર્થિક અથવા ઉપાદાન નય —

૪ ઋજુસૂત્ર=અંતરૂપરિણામગ્રાહી

૫ શબ્દ=અંતર પરિણામને નામદ્વારા કહે તે

૬ સમભિરૂઢ=અંશ ગુણ ઓછાને પૂર્ણ કહે ત

૭ એવંભૂત=સંપૂર્ણગ્રાહી, સંપૂર્ણ તેજ સંપૂર્ણ કહે તે

કુનય અથવા નયાભાસ.

(૧) દ્રવ્યાર્થિકાભાસ— અનેજ ગ્રહણ કરી પર્યાયનો [પ્રતિ ૧૧] અનાદર કરનાર

(૨) પર્યાયાર્થિકાભાસ—પર્યાયને જ ગ્રહણ કરી દ્રવ્યનો અનાદર કરનાર

(૩) નૈગમાભાસ—ધર્મી ગુણ ધર્મ આદિને એકાંતિક ભિન્નપણે કે એકાંતિક અભિન્નપણે માનનાર, જેમકે નૈયાયિક અને વૈશેષિક મત

નય અને કુનય—નયાભાસ

નય=વસ્તુના એક દેશને જાણવાવાળું જ્ઞાન (૧) નિશ્ચય નય=વસ્તુના [illegible], મૂળ ઉપાદાનભૂત અંશને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન જેમકે માટીના ઘડાને માટીનો ઘડો કહેવો (૨) વ્યવહાર નય જેમકે, માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહેવો કોઈ નિમિત્તને લઈ એક પદાર્થને બીજા પદાર્થ જાણવાવાળું જ્ઞાન

નિશ્ચય નયના બે ભેદ —(૧) દ્રવ્યાર્થિક—દ્રવ્ય અર્થાત સામાન્યગ્રાહી (૨) પર્યાયાર્થિક—ગુણપર્યાય અથવા વિશેષગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક—નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર ([illegible] પ્રમાણે ઋજુસૂત્ર)

—o—

દ્રવ્યાર્થિક અથવા નૈમિત્તિક નય —

- ૧ નૈગમ=અંશગ્રાહી વિકલ્પ થવારૂપ
- ૨ સંગ્રહ=સત્તાગ્રાહી નામથી એકઠાં કરવાનો વિકલ્પ
- ૩ વ્યવહાર=ભેદગ્રાહી ગ્રાહ્ય [illegible]ગ્રાહી

(૧) શુદ્ધ વ્યવહાર—જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર આદિ નિશ્ચયે એક છતાં ભેદ પાડવા જુદાં કહેવાં તે

(૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર—રાગ દ્વેષ, અજ્ઞાન એ આદિ જીવના ધર્મ નહિ છતાં જીવને આરોપવા

(૩) શુભ વ્યવહાર—પુણ્ય ક્રિયાનું જીવમાં આરોપણ કરવું તે

(૪) સંગ્રહાભાસ—વિશેષમાત્રનો પરિહાર કરી એકાંત સામાન્ય માનનારા, અથવા પર્યાયનો નિષેધ કરી એકાંત દ્રવ્યને માનનારા જેમકે બધા અદ્વૈતવાદી દર્શન, તેમજ સાંખ્ય દર્શન.

(૫) વ્યવહારાભાસ—અપારમાર્થિક દ્રવ્યપર્યાય વિભાગને અવલંબનાર જેમકે ચાર્વાક દર્શન, કારણકે ચાર્વાક પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલ એવા જીવના દ્રવ્યપર્યાય વિભાગને એ તો કલ્પના છે એવા આરોપે કરીને ઓળવે છે, અને સ્થૂલ લોક-વ્યવહારના અનુયાયિ થઈ અવિચારિતરમણીય એવા ભૂતચતુષ્ટય વિભાગનું સમર્થન કરે છે.

(૬) ઋજુસૂત્રાભાસ—દ્રવ્યનો સર્વથા (અપલાપ) નિષેધ કરી વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર જેમકે-તથાગત (બૌદ્ધ) મત.

(૭) શબ્દાભાસ—કાલાદિ (કાલ-કારક-સંખ્યા-પુરુષ-લિંગ) ભેદને જ ગ્રહણ કરનાર, જેમકે સુમેરુ 'હતો', 'હશે', 'છે' એ વગેરે શબ્દો ભિન્ન અર્થ જ દર્શાવે છે, કારણ કે ભિન્નકાળવાચી છે, તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલ અન્ય શબ્દની જેમ.

(૮) સમભિરૂઢાભાસ—પર્યાયધ્વનિ (શબ્દ ભેદે) ને લઈ અભિધેય પણ ભેદ એવું એકાંત કહેનાર જેમકે 'ઇંદ્ર', 'શક્ર', 'પુરંદર' ઇત્યાદિ શબ્દો ભિન્ન હોવાથી અભિધેય ભિન્ન જ (અર્થમાં પણ ભિન્ન જ) છે—'કરિ', 'કુરંગ' ઇત્યાદિ શબ્દોની પેઠે.

(૯) એવંભૂતાભાસ—ક્રિયાશૂન્ય વસ્તુ શબ્દવાચ્ય નથી જ એમ કહેનાર, જેમકે-વિશિષ્ટ ચેષ્ટા રહિત એવી ઘટ નામની કોઇ વસ્તુ, તે ઘટશબ્દ વાચ્ય નથી, કેમકે ઘટ એવા શબ્દની પ્રવૃત્તિ જે વડે થઇ શકે એવા નિમિત્તવાળી ક્રિયા તેના નથી, 'પટની જેમ'

(૧૦) અર્થનયાભાસ—અર્થને જ ગ્રહણ કરનાર, શબ્દનો અનાદર કરનાર

(૧૧) શબ્દનયાભાસ--શબ્દને જ ગ્રહણ કરનાર, અર્થનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર

(૧૨) અર્પિતનયાભાસ—અર્પિતને જ સ્વીકારી અનર્પિતનો નિષેધ કરનાર

(૧૩) અનર્પિતનયાભાસ--અનર્પિતને જ ગ્રહણ કરી અર્પિતનો અનાદર કરનાર

(૧૪) વ્યવહારાભાસ--લોક વ્યવહારને જ આગળ કરી તત્ત્વનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર

(૧૫) નિશ્ચયાભાસ--તત્ત્વનો અભ્યુગમ કરી વ્યવહારનો નિષેધ કરનાર

(૧૬) જ્ઞાનનયાભાસ—જ્ઞાનનો જ આગ્રહ કરી ક્રિયાનો નિષેધ કરનાર

(૧૭) ક્રિયાનયાભાસ—ક્રિયાનો જ આગ્રહ કરી જ્ઞાનનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર

ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથાનુસાર સપ્ત નય વ્યાખ્યા*

સમાહર્તા સ્વ. શ્રી મનસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા

—o—

શ્રી સ્યાદ્વાદ મંજરી-શ્રી મલ્લિષેણ સૂરિ

૧ નૈગમ નય--સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોને અભેદપણે ગ્રહણ કરનાર સામાન્ય-વિશેષાત્મક પદાર્થને અભેદપણે ગ્રહણ કરે છે

૨ સંગ્રહનય--વિશેષ ધર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કોઈ સામાન્ય ધર્મને મુખ્ય કરીને જેટલામાં એ સામાન્ય ધર્મ હોય તેટલા બધા વિષયને ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય--વસ્તુ જે પ્રકારે લોકવ્યવહારમાં મનાતી હોય તે પ્રકારે તેને ગ્રહણ કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય--શુદ્ધ વર્તમાન સમયમાં વિદ્યમાન તે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ એમ ગ્રહણ કરનાર

*આ રે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથ અનુસાર સાત નયની વ્યાખ્યાનો સંગ્રહ કરી સ્વ. શ્રી મનસુખભાઈએ તત્ત્વરસિક વિદ્યાર્થી અભ્યાસીને ઉત્તમ અભ્યાસની સુગમતા કરી આપી મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. સદ્ગત શ્રીનું નયવિચાર પરિશીલન કેટલું વિશાળ અને તલસ્પર્શી હતું એ આ પરથી સહજ પ્રતીત થઈ, તેમની બહુશ્રુતતા માટે હાર્દિક બહુમાન ઉપજાવે એમ છે. આ નોંધ સદ્ગત શ્રીની નોટબુક પરથી મેં ઉતારો કરી અત્ર આપી છે.—ભગવાનદાસ

૫ શબ્દ નય—જે કોઈ શબ્દો રૂઢિને લઈને એક પદાર્થ લાગતા હોય તે બધા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક જ છે એમ ગ્રહણ કરનાર

૬ સમભિરૂઢ નય—જૂદા જૂદા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ પણ જૂદો જૂદો એમ ગ્રહણ કરનાર

૭ એવંભૂત નય—શબ્દનો જે વ્યુત્પત્તિ અર્થ થતો હોય તે જ અર્થ મુજબ જ્યારે વસ્તુ ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જ વસ્તુને તે નામથી ઓળખાય એવુ ગ્રહણ કરનાર

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ ભાષ્ય—શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિ

૧ નૈગમ નય—નિગમમા (શાસ્ત્રમા) કહેલા જે શબ્દ તેનો જે અર્થ તે નૈગમ અથવા શબ્દ તથા અર્થનું જે જ્ઞાન તેનો એક દેશથી અથવા સર્વ દેશથી ગ્રાહક તે નૈગમ નિગમમા રહેવાવાળો શબ્દ તથા તેનો અર્થ તે નૈગમ

૨ સંગ્રહ નય—તથા એ નૈગમ શબ્દાર્થોમાંથી એક વિશેષ તથા અનેક સામાન્ય અર્થોને એક દેશથી કે સર્વથી ગ્રહણ કરવામા સમર્થ તે અર્થોનુ સર્વરૂપથી કે એક દેશથી સંગ્રહણ કરનાર તે સંગ્રહ

સામાન્યના વિષયમા કે વિશેષના વિષયમા જે સંગૃહીતનુ વચન અભિધાન તે સંગ્રહ

૩ વ્યવહાર નય—લૌકિક સમાન, ઘણે ભાગે ઉપચારથી પૂર્ણ, અને વિસ્તૃત અર્થનો બોધક તે વ્યવહાર નય, નયુનાય, અગ્નિ, આદૃતિ, સત્તા મને વડના અર્થાત્ નામ સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ આદિના નિશ્ચયથી અપેક્ષા નાખનાર મને લૌકિક ઉપચારવાળો એ વિસ્તૃત વ્યવહાર નય

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વિદ્યમાન વર્ત્તમાન અર્થોને કહેનાર કે જણાવનાર સમયથી નાપ્રત (વર્ત્તમાન) વિષયનો ગ્રાહક

૫ શબ્દ નય—નામાદિકમા પ્રસિદ્ધ પૂર્વ શબ્દ વડે અર્થનુ જે જ્ઞાન તે શબ્દ નય યથાર્થવિષયક સાપ્રત

૬ સમભિરૂઢ નય—વિદ્યમાન અર્થના સક્રમરહિત તે સમભિરૂઢ યથાર્થવિષયક સમભિરૂઢ

૭ એવભૂત નય—વ્યજન તથા અર્થમા જે પ્રવર્ત્તમાન છે તે એવભૂત યથાર્થવિષયક એવભૂત

શ્રી તત્ત્વાર્થસાર—શ્રી અમૃતચદ્રસૂરિ

૧ નૈગમ નય—પદાર્થના સકલ્પમાત્રનો ગ્રાહક

૨ સગ્રહ નય—સ્વજાતિના અવિરોધપૂર્વક ભેદે કરી ઐક્યને પામીને કરી સમસ્ત ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—સગ્રહે કરી ગ્રહેલ પદાર્થની વિધિપૂર્વક ભેદ કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્તમાન એક સમયના વિષય રૂપ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર

૫ શબ્દ નય—લિંગ, કારક, સંખ્યા, કાળ, ઉપસર્ગ એથી વ્યભિચાર નિવૃત્તિ કરનાર

૬ સમભિરૂઢ નય—એક રૂઢ અર્થમાં જુદાજુદા અર્થની સંમતિ આપનાર

૭ એવંભૂત નય—શબ્દનો જે વ્યુત્પત્તિ અર્થ તે જ અર્થ વડે જે નય તેનો અધ્યવસાય કરે તેને મુનિઓ એવંભૂત કહે છે

:

શ્રી આલાપપદ્ધતિ—શ્રી દેવસેનાચાર્ય

૧ નૈગમનય—વસ્તુના અનેક અંતેથી બોધ કરાવનાર, નિગમ એટલે વિકલ્પ તેમાં રહેનાર

૨ સંગ્રહ નય—વસ્તુમાત્રને અભેદપણે ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય.—સંગ્રહે ગ્રહેલી વસ્તુનો ભેદ વડે વ્યવહાર કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—ઋજુ એટલે સરળપણે ગ્રહણ કરનાર, જણાવનાર, કુટિલપણે નહિ

૫ શબ્દ નય—વ્યાકરણ વડે પ્રકૃતિ-પ્રત્યય આદિથી સિદ્ધ તે શબ્દ નય

૬ સમ૦ન૦—અન્યપર્ક અભિરૂઢ તે સમભિરૂઢ, શબ્દ ભેદ છતા રૂઢિને લઈ અર્થ ભેદ નહિ તે સ

૭ એવંભૂત નય—આ પ્રકારે અર્થાત્ ક્રિયારૂપે ક્રિયાપ્રધાનપણે જ થાય તે એવંભૂત

:

શ્રી તત્ત્વાર્થ ટીકા—તેમા નય વિવરણ

૧ નૈગમ નય—દેશ ઉપમાનના ગ્રાહક નૈગમ નય અથવા જેનો બોધમાં એક નહિ (અર્થાત્ અનેક) તે નૈ

૨ સંગ્રહ નય—સ્વજાતિના અવિરોધપણે તેમજ દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને (પરોક્ષ) એના અવિરોધપણે વિશે ષનુ એકપણે ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—સંગ્રહ ગૃહીત અર્થનો વિધિ પૂર્વક જે વિભાગ કરનાર તે વ્યવહાર

૪ ઋજુ૦ન૦—ક્ષણધ્વંસિ વસ્તુને વર્ત્તમાન સમયે જ માને

૫ શબ્દ નય—કાલાદિ ભેદ કરીને અર્થના ભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર

૬ સમભિરૂઢ નય—પર્યાય શબ્દભેદે કરીને ભિન્ન અર્થને ગ્રહણ કરનાર

૭ એ૦ ન૦—આ ક્રિયાથી પરિણામ પામી ઉત્પન્ન

રહેવું તે આમ જ એ પ્રકારે અન્ય ક્રિયાથી પરાઙ્મુખ તે એવભૂત

શ્રી દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ-શ્રી યશોવિજયજી

તથા

શ્રી દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા-શ્રી ભોજ પંડિત

૧ નૈગમ નય—અનુમાનગ્રાહી, સામાન્ય વિશેષ જ્ઞાનરૂપ ઘણા પ્રમાણનો ગ્રાહી 'नकैर्मानैं मिनातीति नैगम । वकारलोपान्निगम ।'

૨ સંગ્રહ નય—સંગ્રહે તે સંગ્રહ (૧) ઓઘ સં૦-સામાન્ય સં૦ જેમકે-દ્રવ્યત્વ (૨) વિશેષ સં૦ જેમકે-જીવત્વ

૩ વ્યવ૦ ન૦—સંગ્રહનયના વિષયનો ભેદ દેખાડનાર (૧) સામાન્ય સંગ્રહભેદક વ્યવહાર જેમકે-દ્રવ્ય તે જીવ-અજીવ (૨) વિશેષ સંગ્રહ ભેદક વ્ય૦ જેમકે-જીવ તે સિદ્ધ-સંસારી

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્તમાનમાં વર્તતા અર્થને ભાખે તે, વર્તમાન પણ સ્વકીય અર્થને, પરકીય અર્થને નહિ,-(૧) સૂક્ષ્મ ઋજુ૦-ક્ષણિક પર્યાયને, ઉત્પાદ-વ્યયને માને (૨) સ્થૂલ ઋજુ૦-મનુષ્યાદિ પર્યાયને (આયુના અંત સુધી એક પર્યાયરૂપે અર્થાત મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપે) માને

૫ શબ્દ નય—પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિક વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થયેલ શબ્દ માને, શબ્દના લિંગ-વચનાદિ ભેદે અર્થનો ભેદ માનનાર ... તટ, તટી તટ (લિંગ ભેદે અર્થભે૦) આપ, જલ (વચનભેદે અર્થભેદ)

ઋજુ૦ નય કાલભેદે અર્થ ભે૦ માને

શબ્દ નય લિંગાદિ ભે૦ પણ અર્થભેદ માને છે

સમ૦ શબ્દભેદે પણ અર્થભે૦ માને

૬ સ૦ ન૦—શબ્દભેદે અર્થભેદ માનનાર

૭ એવં૦ ન૦—ક્રિયાપરિણત અર્થ ગ્રાહી

શ્રી નયચક્રસાર—પં૦ દેવચંદ્રજી

૧ નૈગમ નય—નથી એક ગમ, અભિપ્રાય, આશય, અધ્યવસાય જેને તે નૈગમ ભે૦—

(૧) આરોપ નૈગમ (અ) દ્રવ્યારોપ ને (બ) ગુણારોપ ને (ક) કાલારોપ ને (ડ) કારણારોપ ને

(૨) અંશ ને (૩) સંકલ્પ ને

ભિન્નાંશ ને · અભિન્નાંશ ને · નવા નવા ક્ષયોપશમરૂપ નવા નવા ઉપયોગ રૂપ ને

(૪) (શ્રી વિશેષાવશ્યક અનુસાર) ઉપચાર ન

૨ **સંગ્રહનય**—(૧) જે વચનથી સમુદાય અર્થ ગ્રહણ થાય તે સંગ્રહ, (૨) જે વસ્તુ ભેદ સામાન્યપણે ગ્રહિયે તે સંગ્રહ, (૩) સામાન્યરૂપપણે સર્વ ગ્રહણ કરે તે સંગ્રહ (૪) એકઠા, એક વચનમાં એક અધ્યવસાયમાં એક ઉપયોગમાં, સામાન્યરૂપપણે, સમકાલે સર્વ વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું તે સંગ્રહ ભેદ—(૧) સામાન્ય સંગ્રહ જાતિ રૂપ (૨) સમુદાય રૂપ (૨) વિશેષ અથવા (૧) સંગૃહીત સં (૨) પિંડિત સં (૩) અનુગમ સં (૪) વ્યતિરેક સં અથવા—(૧) × મહાસત્તારૂપ સં (૨) અવાંતર + સત્તારૂપ સં૦—ત્રણે ભુવનમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે સંગ્રહનયને ગ્રહણમાં ન આવતી હોય

૩ **વ્યવહાર નય**—સંગ્રહથી, ગ્રહેલ વસ્તુને ભેદાંતરે ભિન્ન કહેવાપણું કરનાર અથવા [illegible]

(૧) શુદ્ધ વ્યવહાર (૨) અશુદ્ધ [illegible]

વસ્તુગત શુદ્ધ સાધનગત શુદ્ધ સદ્ભૂત [illegible]

સંશ્લેષિત (અનુપચરિત) [illegible] (ઉપચરિત)

× મહાસત્તા=સમસ્ત પદાર્થોની [illegible] સત્તા

૪ ઋજુસૂત્ર—ઋજુ સરળ નાવક, અતીત અનાગત વર્જીને વર્તમાનપણે ઉપન્યુ જ વર્તમાન કાળે વસ્તુ તે જ વસ્તુ કહેનાર, નામાદિ ચાર નિક્ષેપા એ આ ઋજુસૂત્રના નય છે, તેમાં નામાદિ ત્રણ દ્રવ્ય નિક્ષેપા છે, ચોથો ભાવ એ ભાવ નિક્ષેપ છે

૫ શબ્દ નય— શપતિ ઇતિ શબ્દ—બોલિયે અથવા બોલાવિયે શબ્દપણે તે શબ્દ નય વાચ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાનું પ્રધાનપણું છે જે નયના તે શબ્દ નય શબ્દનું કારણ તો વસ્તુનો ધર્મ છે તે વસ્તુનો ધર્મ—વાચ્યાર્થ જ વચને ગ્રહણ થાય તે શબ્દ નય

ઋજુસૂત્રને વર્તમાન કાળના ધર્મ ઇષ્ટ છે તેમ આ શબ્દ નયને પણ વર્તમાન કાળના ઇષ્ટ છે જેમ ઘટ પૃથુ બુધ્નોદર જલકરણક્રિયાસમર્થ એ ઘટ શબ્દ નય ભાવ ઘટને ઘટ માને છે શેષ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્યને નથી માનતો, ઋજુસૂત્ર ચારે તે માને છે

શબ્દના અર્થ ની જ્યાં ઉપપત્તિ હોય તેને જ તે વસ્તુ પણે કહે, એટલે ઋજુસૂત્રે સામાન્ય ઘટ ગવષ્યો, શબ્દ

વ્યવહાર

(૧) વિનિશ્ચય વ્ય૦

(૨) પ્રવૃત્તિ વ્ય૦

(૧) વસ્તુ પ્રવૃત્તિ વ્ય૦ (૨) સાધન પ્રવૃત્તિ વ્ય૦ (૩) લૌકિક પ્રવૃત્તિ

લોકોત્તર સાધન પ્ર[illegible] [illegible] [illegible]

લૌકિક સા[illegible]

નયે સદ્‌ભાવ જે અસ્તિધર્મ અને અસદ્‌ભાવ જે નાસ્તિધર્મ તે સર્વસંયુક્ત વસ્તુને વસ્તુપણે કહ્યું

સમભિરૂઢ નય—વસ્તુની જે બતાવવાની સંજ્ઞા હોય તેજ સંજ્ઞા વડે તેને માનીને અન્યાન્ય નામાંતર સર્વને વિમુખ કરે તે સમભિરૂઢ જે પર્યાય પ્રગટ હોય તે પર્યાય જે શબ્દથી સમજાય તે શબ્દ વડે જ વ્યવહાર તે સમભિરૂઢ

૭ **એવંભૂત નય**—વાચ્ય-વાચકની પૂર્ણતાને કહે નાર, સર્વપર્યાયવાચી

શ્રી આગમસાર—પં દેવચંદ્રજી

૧ **નૈગમ નય**—અંશગ્રાહી, એક નથી ગમો જેને તે નૈગમ, ગુણનો એક અંશ ઉપજ્યો હોય તેને નૈગમ ક્રિયે પાલી (?) કે ચોરાશીલક્ષ જીવ સિદ્ધ સમાન એ ત્રણ દૃષ્ટાંત (૧) ભૂત, (૨) ભવિષ્ય, (૩) વર્તમાન એ નૈગમ જ્ઞાનરૂપ ધ્યાનના પરિણામ વિના સત્તાગ્રાહી

૨ **સંગ્રહનય**—સત્તાગ્રાહી એક નામ લીધાથી નવ ગુણ પર્યાય પરિવાર સહિત આવે જેવી તે સંગ્રહનય જેમ-દાતણ મંગાવ્યું તેમાં પાણી-ઝારી વગેરે બધું સાથે આવ્યું (૧) સામાન્ય સં—દ્રવ્યત્વ (૨) વિશેષ સં—જીવત્વ જ્ઞાનરૂપ ધ્યાનના પરિણામ વિના સત્તાગ્રાહી

૩ **વ્યવહારનય**—ભેદગ્રાહી બાહ્ય સ્વરૂપ દેખી વસ્તુની વહેંચણ કરનાર, અને બહાર દેખાતા ગુણને જ

માનનાર, પણ અતરંગ ક્રત્તા ન માનનાર, આમા આચાર ક્રિયા મુખ્ય છે અંતરંગ પરિણામનો ઉપયોગ નથી નાન ૩૫ યાનના પરિણામ વિના બાહ્ય ક્રિયાગ્રાહી, ભેદગ્રાહી (૧) શુદ્ધ, (૨) અશુદ્ધ, (૩) શુભ, (૪) અશુભ, (૫) ઉપચરિત, ( ) અનુપચરિત

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્ત્તમાનગ્રાહી, પરિણામગ્રાહી, અતીત—અનાગતની અપેક્ષા વિના વર્ત્તમાનમા જ વસ્તુ જે પરિણામે પરિણમે, ત પરિણામે તેને માને

ભાવગ્રાહી—ગૃહસ્થ ભાવસાધુ, વર્ત્તમાન પરિણામ તવા ટાન તા (૧) સૂક્ષ્મ ઋ૦—નિકાગ નવ વસ્તુમા એક વર્ત્તમાન સમય વર્ત્તે ૦ (૨) સ્થૂલ ઋ૦—મોટા બાલ પરિણામ

૫ શબ્દ નય—જે વસ્તુ, ગુણવત કે નિર્ગુણ, જે ભાસાવર્ગણાથી શબ્દપણે વચનગોચર થાય, નામપણે ઓળ ખાય તે શબ્દનય શબ્દનો જે અર્થ હોય તે-પણ વસ્તુમા વસ્તુપણે પામિયે ત્યારે તે વસ્તુને શબ્દનય કહિયે ઘટની ચેષ્ટા કરે તે ઘટ (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ભાવ બદ

૬ સમભિરૂઢ નય—અશ ઓછી વસ્તુને સપૂર્ણ કહેવી તે, કોઈ વસ્તુના કેટલાક ગુણ પ્રગટ્યા છે, કેટલાક નથી પ્રગટ્યા, પણ અનન્ય નગટવાના છે, એવી વસ્તુને વસ્તુ કહે ત વસ્તુના નામાન્ એક કરી જાણે ૮ છુ (૧)

જીવ, ચેતન, આત્મા એનો એક અર્થ કરે (૭) e ए તેમાં શુદ્ધ સ્થાનકવાળાને સિદ્ધ કહેવો તે

૭ એવભૂત નય — જે વસ્તુ પોતાના ગુણે સંપૂર્ણ છે, અને પોતાની ક્રિયા કરે છે, તેને જ વસ્તુ કહી બોલાવનાર e!! મુક્ત તે સિદ્ધ અથવા પાણીથી ભરેલો, સ્ત્રીના મસ્તકે આવતો જલધારણ ક્રિયા કરતો તે ઘટ

શ્રીજૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકા-પં.ગોપાલદાસજી

૧ નૈગમ નય—બે પદાર્થમાંથી એકને ગૌણ અને બીજાને પ્રધાન કરી ભેદ અથવા અભેદનો વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન તે નૈગમ નય, અથવા પદાર્થના સંકલ્પને ગ્રહણ કરનાર તે નૈગમ નય

૨ સંગ્રહ નય—પોતાની જાતિનો વિરોધ કર્યા વિના અનેક પદાર્થોને એકપણે ગ્રહણ કરે તે

૩ વ્યવહાર નય—સંગ્રહ વડે ગ્રહણ કરેલ પદાર્થનો વિધિપૂર્વક ભેદ કરનાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—ભૂત ભાવિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વર્તમાનમાં પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર

૫ શબ્દ નય—લિંગ, કારક, વચન, કાલ, ઉપસર્ગ આદિના ભેદથી જે પદાર્થને ભેદરૂપે ગ્રહણ કરે તે શબ્દ નય

૬ સમભિરૂઢ નય—લિંગાદિ ભેદ ન હોય

પર્યાય શબ્દના ભેદને લઇ પદાર્થનો પણ ભેદ માનનાર

૭ એવંભૂત નય—જે શબ્દનો જે ક્રિયાવાચી અર્થ હોય તે જ ક્રિયાપણે પરિણામ પામતી વસ્તુને માનનાર

શ્રી નયોપદેશ—શ્રી યશોવિજયજી

૧ નૈગમ નય—નિગમમાં થયેલ જ્ઞાન તે નૈગમ, (નિગમ અર્થાત્ લોકપ્રસિદ્ધ અવબોધ શાસ્ત્ર)

૨ સંગ્રહ નય—સંગૃહીત કે પિંડિત અર્થનો નિશ્ચય તે સંગ્રહ (નિશ્ચય=સામાન્ય) સંગૃહીત સામાન્ય=પર સામાન્ય, જેમકે દ્રવ્યત્વ, પિંડિત સામાન્ય=અપર સામાન્ય, જેમકે જીવત્વ

૩ વ્યવહાર નય—બહુ ઉપચારવાળો, વિસ્તૃત અર્થવાળો એવો જે લૌકિક બોધ તે વ્યવહાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—જ્યાં ભાવપણું ત્યાં વર્તમાનપણું એવી વ્યાપ્તિની અભેદબુદ્ધિ તે ઋજુસૂત્ર. અથવા જ્યાં વર્તમાનપણું ત્યાં ભાવપણું એવી વ્યાપ્તિની અભેદબુદ્ધિ તે ઋજુસૂત્ર. તાત્પર્ય કે પદાર્થમાત્ર વર્તમાનપણે 'સત્' છે, એમ માનનાર અથવા વર્તમાનમાં સત્ તે જ પદાર્થ એમ માનનાર

૫ શબ્દ નય—ઋજુસૂત્ર કરતાં **વિશેષતર** (વધારે વિશેષ) તે શબ્દ નય ઋજુસૂત્ર તો એકલા કાળને એટલે વર્તમાનને આશ્રયી છે, પણ શબ્દ તો કાળ ઉપરાંત લિંગ, વચન, પુરુષ, ઉપસર્ગ આદિની અપેક્ષા પણ રાખે છે

૬ સમભિરૂઢ નય—જૂદા જૂદા અર્થમા અસ ક્રમ એ સમભિરૂઢ, શબ્દભેદે અર્થભેદને ગ્રહણ કરનાર [ઋજુસૂત્ર કરતા **વિશેષતમ** (નાની વિશેષ), કેમકે કાલ, લિંગાદિ ઉપરાંત શબ્દભેદ હોય તો આ નય અર્થભેદ પણ માને છે]

૭ એવંભૂત નય—વ્યંજન અને અર્થના વિશે ષપણરૂપ તે એવંભૂત જેમકે રાજચિહ્ન યુક્ત હોય તે રાજા, અ ન્યથા નહિ

શ્રી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલ કાર—શ્રી વાદિદેવસૂરિ

૧ નૈ૦ ન૦—બે ધર્મ કે બે ધર્મી કે ધર્મ અને ધર્મી એમાંથી એકને પ્રધાન કરી બીજાની ગૌણતાએ જે બોધ થાય તે નૈ

૨ સ૦ ન૦—સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનાર સગ્રહ

૩ વ્ય૦ ન૦—સગ્રહે ગ્રહણ કરેલ અર્થનું વિધિપૂર્વક અવહાર (નિરાકરણ-ભેદ) અભિનિધિપૂર્વક જેના વડે થાય તે વ્યવહાર

૪ ઋજુસૂત્ર નય—વર્ત્તમાન ક્ષણ સ્થાયિ પર્યાયને જ પ્રધાનપણે ગ્રહનાર

૫ શ૦ ન૦—કાલાદિ ભેદે કરી ધ્વનિનો (શબ્દનો) ભેદ માનનાર

૬ સ૦ ન૦—પર્યાય શબ્દમા નિરુક્તિભેદે કરી અર્થ ભેદ માનનાર

૭ એ૦ન૦—જે ક્રિયાને લઈ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે જ ક્રિયાવાળી વસ્તુને તે (શબ્દ) નામ વડે બોલાવનાર

卐

શ્રી નયકર્ણિકા—શ્રી વિનયવિજયજી

૧ ન૦ ન૦—નૈગમ વસ્તુને સામાન્ય અને વિશેષ એ બને ધર્મયુક્ત માને છે કમકે સામાન્ય એ વિશેષ રહિત નથી અને વિશેષ એ સામાન્ય રહિત નથી

૨ સ૦ ન૦—આ નય વસ્તુને કેવળ સામાન્ય ધર્મ વાળી માને છે, કમકે સામાન્યથી જુદું એવું વિશેષ (આકાશ પુષ્પની પેઠે) છે જ નહિ

૩ વ્ય૦ ન૦—વસ્તુને વિશેષ ધર્મવાળી જ માનનાર, (કેમક વિશેષ વિનાનુ સામાન્ય ગધાશિંગ સમાન છે)

૪ ઋ૦ ન૦—ભૂત-ભાવિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કેવળ વર્તમાન અને તે પણ પોતાના (સ્વસ્વભૂત) ભાવને માનનાર

૫ શબ્દ નય—અનેક શબ્દો વડે એક અર્થવાચક પદાર્થને એક જ પદાર્થ માનનાર

સ૦ ન૦—શબ્દભેદે વસ્તુભેદ માનનાર

૭ એ૦ ન૦—એમ પર્યાયવડે બોલાતી વસ્તુ પોતાનુ કાર્ય કરતી હોય તો જ એવંભૂત નય તેને વસ્તુ કહે છે

શ્રી તત્ત્વાર્થ અર્થપ્રકાશિકા-૫ સદાસુખદેવજી

૧ નૈગમ નય—અતીતમા વર્ત્તમાનનો સકલ્પ, આગામીમા વર્ત્તમાનનો સકલ્પ કરનાર અને વર્ત્તમાનમા પર્યાય પૂર્ણ હો કે ન હો, પણ તેને પૂર્ણ કહેનાર (૧) અતીતમા વર્ત્તમાનનુ આરોપણ (૨) ભવિષ્યમા વર્ત્તમાનનો આરોપ (૩) વર્ત્તમાન નૈગમ, વસ્તુ થઈ ન થઈ છતા કહેવી કે થાય છે પ્રકારાતરે ભેદ —(૧) દ્રવ્ય ને ધર્મી–સામાન્ય (૨) પર્યાય ને ધર્મ-વિશેષ (૩) દ્રવ્ય પર્યાય ને ધર્મી–ધર્મ (સામાન્ય વિશેષ)

૨ સગ્રહ નય—સમસ્ત વસ્તુ અને તેના સમસ્ત પર્યાયને સગ્રહી એકરૂપ કહેનાર

૩ વ્ય૦ ન૦—અનેક પ્રકારના ભેદે કરી વ્યવહરનાર

૪ ઋ૦ ન૦—સરળ વર્ત્તમાન પર્યાયમાત્રને જ ગ્રહણ કરનાર અર્થપર્યાય એક સમયવર્તી છે, તે જ ઋ સૂ નો વિષય છે–આ સૂક્ષ્મ ઋ સૂત્ર મનુષ્યાદિ પર્યાય આયુ પરિમાણ છે, એ સ્થૂળની અપેક્ષાએ વર્ત્તમાન પર્યાય છે, અને એવી સ્થૂળ ઋ સૂ

૫ શ૦ ન૦—લિંગ, સખ્યા, સાધન, કાળ, ઉપસર્ગ ઈત્યાદિમા જે વ્યભિચાર આવે તેને દૂર કરવા તત્પર તે

૬ સ૦ ન૦—એક શબ્દમા અનેક અર્થ છે, તેમાથી કોઈ પ્રસિદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરી તેનો તે કહેનાર

૭ એ૦ ન૦—જે ધર્મની મુખ્યતાને લઈ

નામપણે ઓળખાની હોય તે જ ધર્મરૂપે જ્યાર તે પરિ
ણમે ત્યારે જ તે નામ તેને ઘટે એમ કહેનાર

卐

શ્રી પ્રવચન સારોદ્ધાર—શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિ

૧ નૈ૦ન૦—ઘણા પ્રમાણો કરીને અર્થાત મહા સામાન્ય પ્રમાણ, અવાતર સામાન્ય પ્રમાણ, વિશેષ વિષય પ્રમાણ—એ આદિ પ્રમાણો કરી વસ્તુનું વિશેષપણ માપનાર અથવા નિશ્ચિત છે જ્યા ગમ અર્થાત વસ્તુનું (સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુનું) ગ્રહણ અથવા જ્ઞાન જ્યા તે નૈગમ અથવા જેના અનેક બોધમાર્ગ તે નૈગમ

૨ સ ન.—અશેષ (સર્વ) વિશેષનો પરિહાર કરી જગત્રય (ત્રણે જગતને, તેમાની વસ્તુને) સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરનાર

૩ વ્યવહાર નય—વિશેષે કરી અવહરિયે, નિરાકરિયે, ભેદ કરિયે તે વ્યવહાર

૪ ઋ ન —અતીત અને અનાગત જે વક્ર તે ત્યજીને સરલ જે વર્ત્તમાન સમય તેમા વર્ત્તતા પર્યાયને બોધે તે

૫. શ ન —વસ્તુના અર્થનું પ્રતિપાદન જે વડે થાય તે શબ્દ

૬ સ ન —સ અર્થાત એકીભાવે, અભિરૂઢ અર્થાત પ્રવર્ત્યો છે જે, અર્થાત શબ્દની પ્રવૃત્તિને વિષે જે એકીભાવે

૭ એ ન,—જ્યારે શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે જે ચેષ્ટાને લઈ એ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તે ચેષ્ટા થવી જ જોઈએ એમ કહેનાર કરનાર

શ્રી ન્યાયાવતાર ટીકા—શ્રી સિદ્ધર્ષિ

૧ નૈ ન —સામાન્ય-વિશેષ પરસ્પર ભિન્ન છે એવુ માનનાર આ નયને અનુસરનારા નૈયાયિક–વૈશેષિક

૨ સં ન —એકલા સામાન્યને માનનાર આ નયને અનુસરનારા શુદ્ધાદ્વૈતવાદી, સાંખ્યો

૩ વ્ય ન —શાસ્ત્રીય સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા વિના લોકવ્યવહારને જ અનુસરનાર આ નયને અનુસરનારા ચાર્વાક

૪ ઋ ન —ક્ષણક્ષયી વિશેષ (પર્યાય) જ સત્ય એવુ માનનાર આ નયને અનુસરનારા બૌદ્ધ

૫ શ ન.—રૂઢિને લઈ શબ્દની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છનારા. શબ્દાદિ નયને અનુસરનારા વૈયાકરણીઓ

૬ સ ન — વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ શબ્દનો અર્થ માનનાર

૭ એ ન —વર્તમાન કાળમા થતી જે ક્રિયા તે ક્રિયાવાળી વસ્તુને જ તે ક્રિયા જણાવનાર શબ્દ વડે બોલાવાય એમ માનનાર

તે નૈગમ—તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય (ચારે નિક્ષેપા આ નયને અભિમત છે)

૨ સંગ્રહ—(૧) નૈગમાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થનો સંગ્રહ કરનાર અધ્યવસાય એ સંગ્રહ

(૨) "સંગહિય પિંડિયત્થ સંગહવયણ સમાસઓ બિંતિ"

(૩) અર્થોનું (૧) સર્વ દેશે સંગ્રહ કરવું તે અથવા (૨) એક દેશે સંગ્રહ કરવું તે 'સંગ્રહ'

સર્વદેશ સંગ્રાહક તે મહાસામાન્ય સંગ્રહ અથવા પરસંગ્રહ અથવા સંગૃહીત સામાન્ય સંગ્રહ, એકદેશ સંગ્રાહક તે અવાંતર સામાન્ય સંગ્રહ, અથવા અપર સંગ્રહ અથવા પિંડિત સંગ્રહ

(અથવા સામાન્ય-વિશેષ સંગ્રહ)—તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય (આને પણ ચારે નિક્ષેપા અભિમત છે)

૩ વ્યવહાર—(૧) લોકવ્યવહારને અનુસરતો અધ્યવસાયવિશેષ તે વ્યવહાર (૨) "વચ્ચઇ વિણિચ્છિયત્થં વવહારો સવ્વદવ્વેસુ" અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યના વિનિશ્ચયાર્થે વહેંચણ કરે તે વ્યવહાર, વિશેષ વડે કરીને સામાન્યનું નિરાકરણ, અવહરણ કરનાર તે વ્યવહાર

(૩) લૌકિક સમ, ઉપચારપ્રાય, અને વિસ્તૃતાર્થ ગ્રાહ્ય તે વ્યવહાર, (તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય) (આને પણ ચાર નિક્ષેપા

રઅભિમત છે

૪ ઋજુસૂત્ર—(૧) પ્રત્યુત્પન્ન (વર્ત્તમાન [હાજર હોય તે]) ગ્રાહી અધ્યવસાયવિશેષ (૨) ‘ पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुआ णयविही मुणेयव्वात्ति । (૩) સત્ એવા વર્ત્તમાન અર્થના અભિધાનનુ પરિજ્ઞાન તે ઋજુસૂત્ર-(તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય)

શુદ્ધિ પત્રક

પૃ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	निप्टा	निष्ठा
૨૨	शत्तय	शक्य
૩૫	तग्राह्य	तद्ग्राह्य
૪૦	विघीयत	विधीयत
૪૨	णिश्च	णिधं
૬૩	यश्चात	यश्नति
૬૬	?જાના	બીજા
૮૭	मृत— —विशिन्ट	मृत-—विशिष्ट
૮૯	दशात्	दयात्
૯૨	મદા	મહા
,	निश्च	निश्च
૧૧૦	અભ્નુગમ	અભ્યુપગમ
૧૧૮	બહુ તતા	બહુશ્રુતતા

